ئیدریسی بدلیسی

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی ڕۆشنبیری

*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسیار: بەدران ئەحمەد حەبیب

* * *

ناوونیشان: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، شەقامی گوڵان، هەولێر

محەمەد بایراقدار

ئیدریسی بدلیسی

شکور مستەفا
کردوویە بە کوردی

ناوی کتێب: ئیدریسی بدلیسی
نووسینی: محەمەد بایراقدار
وەرگێڕانی: شکور مستەفا
بڵاوکراوەی ئاراس– ژمارە: ٩٣٠
دەرهێنانی هونەریی ناوەوە: ئاراس ئەکرەم
بەرگ: مەریەم موتەقییان
چاپی دووەم – ٢٠٠٩
لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان لە هەولێر ژمارە ٢٥٧٤ی ساڵی ٢٠٠٩ی دراوەتێ

ناوەڕۆک

پێشەکی 7
بەشی یەکەم 9
ئیدریسی بدلیسی و سەروبەندی وی 11
١- ژیان و سەربردەی وی 11
دەوڵەتی ئاق قۆیونلووان و ئیدریسی بدلیسی 15
دەوڵەتی عوسمانی و ئیدریسی بدلیسی 16
٢- سرنجێ لە ژیانی سیاسەت و زانستی ئیدریسی بدلیسی 27
بەشی دووەم 47
کتێبەکانی ئیدریسی بدلیسی 49
١- کتێبەکانی سەر بە زانستەکانی هونەر 49
٢- کتێبی فەلسەفی و کەلامییەکانی وی 51
٣- کتێبەکانی لەمەڕ تەسەوف 53
٤- کتێبە سیاسی و ئاکارەکییەکانی وی 55
٥- کتێبە ئاینییەکانی 57
٦- کتێبەکانی لەمەڕ مێژوو و گەشتوگوزار 60
٧- نامە و شیعرەکانی 68
٨ - ڕیزبەندیی کرۆنۆلۆجیکی کتێبەکانی 70
بەشی سێیەم 73
شەخسیەتی ئیدریسی بدلیسی 75
١- شەخسیەتی سیاسیی بدلیسی 75
٢- شەخسیەتی زانستانەی وی 78
بەشی چوارەم 85
پاشکۆیەکان 87

بنەمای یەکەم – ئاکاری دەست و داوێن خاوێنی (عفت) 90
بنەمای دووەم – ئاکاری ئازایەتی و بوێری 93
بنەمای سێیەم – ئاکاری حیکمەت 95
بنەمای چوارەم – حیکمەتی داد 97
باری پێنجەم – دەستاوێزان 120
ئەو پەڕاوێز و سەرچاوە کلاسیکە گریکییانەی لە ئیدریسی بدلیسی دوواون 125

پێشەکی

ئەمە سەرنامەی نامیلکەیەکی ١٠٠ ڕووپەڕییە، محەمەد بایراقدار ناوێکی ترک زمان لەسەر مەلا ئیدریسی بدلیسیی کوردی، بە زمانی ترکی نووسیوە و بە کوردی کردنیم پێ پەسەند بوو، کاک فەرهاد عەونی سەرکاری ڕۆژنامەی برایەتی جوامێرانە بە دەنگمەوە هات و بڕیاری فەرموو، ئاڵقە بە ئاڵقە لە برایەتیدا بڵاوی بکاتەوە، بەڵام پاشان وای بە چاک زانی بە کتێبێ بڵاوی بکاتەوە، زۆری سپاس دەکەم و هەزار ڕەحمەت لە گۆڕەکەی کاک عەونیی کوردپەروەر.

هەردە زنجیرەی ئەو کارە گەورە و پیرۆزەدا، کە کاک نێچیرڤان بارزانیی لاو بینی پێوە ناوە، وا ئاڵقەیێکی زێڕین و گەوێکی پرشنگداری دیکەمان لە ترکیڕا، لەمەڕ مەلا ئیدریسی بدلیسی، کوردی سیاسەتمەدار و زانا و فەیلەسووف و شەرعزان و دیرۆکنووس و هونەرمەند و موتەسەویفی سەدەی ١٦هەمیش کرد بە کوردی. هەزار ڕەحمەت لە باب و باپیرانی بەهەشتیی خاوەن پایەی، بەڕێز و هێژا نێچیرڤان بارزانی، کە نەوەی نەجیبی وەکو وی دڵاوا و ئێسکسووک و زانست و زانا و ڕۆشنبیردۆستیان لێ کەوتووەتەوە و کەلەپوور و ڕۆشنبیریی بە تاڵان و چەپاوڵ براوی نەتەوەی کوردی بەشخوراو، بەوپەڕی هیممەت و گیانفیداییەوە لە چەپاو قوتار دەکا و ئەوی ماوە و نەچووە ئاوا و دەوڵەمەندی دەکا و بەم کارە پیرۆزەی وی گەردی سەدان ساڵی لە ڕەنگ و ڕوو و ڕوخساری گەش نیشتووی زاخاو دەدا و بەم پێشدەستییە جوامێرانەیەی ڕەخنە و تانووتی فرەنەزان و کەڕەواڵە بەرپەرچ دەداتەوە «بەداخەوە هێندێ نەخوێندەواری نەزان و سەرلێشێواو و مایە پووچ، شاڵاو دەبەنە سەر ئیدریسی بدلیسی و جنێوی دەدەنێ؛ لەسەر ئەوەی، کە لە شەڕی

چاڵدێراندا کوردەکانی بەلای عوسمانیدا کێشاوە، هەزار ڕەحمەت لە گۆڕی مەلا ئیدریسی بدلیسی، کە لە سای ڕێبەریی (ڕامیاری) و خوێندەواریی ئەوەوەیە، شاری بدلیس بەو بچووکییەوەی بووەتە جێگەی شانازیی گەلی کورد. بە لافیشی نازانم بڵێم، ئەگەر هێندێ هۆی پڕوپووچ (مەولانا خالیدی مکایلیی شارەزووری)ی لە سلێمانی بەرەو بەغدا نەڕەتاندایە، ئەویش دەیتوانی، لەو سەردارانەی، کە ناوی نابوون خەلیفە و هەموویان لە پیاوە گەورەکانی ناسراوی سەردەمی خۆیان بوون، بناغەیەکی بەهێز بۆ کوردەواری دابمەزرێنێ، وەگەرنە شێخێکی صۆفی بۆ چ (سەید ئەحمەدی سەردار، شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری، شێخ عوسمانی خالیدی ئاغای هەورامانی و تاد...) ئەو کاتە خەلیفە مەگەر دەروێش و صۆفیی هەژاری بێ دەسەڵات و لە خواترس لەم شێخ و ئاغا دەسڕۆیانە بۆ خەلیفەی شایستەتر نەبوون؟ ئەگەر مەبەستەکە تەریقەت بوایە، دەوڵەت دامەزراندن نەبوایە، دەبوو هەژار بێ بە خەلیفە.

شوکر مستەفا

ئیدریسی بدلیسی

بەشی یەکەم

ئیدریسی بدلیسی و سەروبەندی وی

١- ژیان و سەربردەی وی

بەداخەوە، زۆرمان زانیاری لەمەڕ ژیان و سەربوورەی ئیدریسی بدلیسی، گەورە و زانای کورد، لە بەردەستدا نییە، نە لە کتێب و ئاسەوارەکانی خۆی، نە لە کتێبی ژینامە کلاسیکەکانی ویدا، شتێکی ئەوتۆی بە پێز و بەردڵگر لە بارەی ئەو پیاوە مەزنەوە نییە، هەرچییەکیش هەن، تا بڵێی کورت و بە کەوشەنن(١). زانیارییەکی، سەروکاری دەگەڵ ژیانیدا هەیە، ئەوانەیە، کە لە کتێبەکانی خۆیدا بەرچاو دەکەوێ و منیش پتر هەر ئەوەم ڕەچاو کردووە. هەرچییەکیش لە سەرچاوەکانی دیکەدا نووسراون، کردوومانن بە پشتیوان و دەستاوێزی قسەکانی خۆی.

١ – ١: ناو و نازناو و تەخەللوسی وی

نێوی ئیدریسە، ناوی باب و نازناو و سەرلەبەری کونیەی بەم ئاوایەیە: مەولانا حەکیمەدین ئیدریسی، مەولانا هیشامەدین عەلی بەدلیسی. وەک بەدیار دەکەوێ «مەولانا» و «حەکیمەدین» نازناوین. بێ لەمەش لە هێندێ سەرچاواندا بە نازناوی (کەمالەدین)یش بیستراوە(٢). لەبەر وەی، کە لە بنەچەکەڕا. خەڵکی بدلیسە، بەنێوی ئەو وڵاتەوە نێوی ڕۆیشتووە. لە سەرچاوە عوسمانییەکاندا بە (ئیدریس بدلیسی) و بە عەرەبی (ادریس البدلیسی) ناسراوە. لێرەدا، با ئاماژە بۆ شتێ بکەم: بدلیسی لە زۆربەی سەرچاوەکاندا، «بدلیس» نووسراوە. ڕاستییەکەی، ئەم ناوە لەسەرلەبەری کتێبەکانی خۆیدا، «بدلیسی» نووسراوە.

ئیدریسی بدلیسی لەسەرێکی دیکەوە، نێوی خۆی لەسەرلەبەری شیعرەکانیدا، بە تورکی و فاسی و عەرەبی، لەبری تەخەللوس دەکاربردووە.

١ - ٢ ڕەچەڵەکی وی:

تورکەکان مەلا ئیدریسی کوردیان بە زۆرەملێ بەڕەگەز تورک و عەرەب بە بنەچەکە عەرەب و ئێرانییەکان وە ڕەچەڵەک بە ئێرانی نێو بردووە. ڕەنگە هەر لەبەر وەش بێ؛ چون بە تورکی و فارسی و عەرەبیی نووسیوە. خۆزی بە زمانەکەی خۆی نووسیبای و ئێمەش دەسپێچکێکمان بەدەستەوە با و لە تورک و فارس و عەرەبمان هەلاوێردبا و کردبامانە هەرا و بمانگوتبا، کابرا کوردە و لە تیرەی ڕۆژەکییە. دەی جا شەفخانی بدلیسیش.. شەرەفنامەکەی بە فارسی نووسیوە و هێچکی ڕەچەڵەکی خۆی دەگەڵ ساسانیان لێک گرێ داوە و کەسیش نەیوێراوە بێژێ کورد نییە! چونکە بۆ خۆی هاواری کردووە، بابە کوردە و لە تیرەی ڕۆژەکییە.

وەرگێڕ

لە سۆنگەی وەی ڕەگەز، هەر لە کۆنرا، بە تایبەت، لە ڕوانگەی ئیسلامەتییەوە، هێندە گرینگ نەبووە، سەرپاکی زانایان دەگەڵ بە ئاشکرا دەستنیشانکردنی ئۆل و مەزەبیاندا، زۆریان بە پێویست نەزانیوە لە نەتەوە و ڕەگەزان بکۆڵنەوە. جا ئیدریسی بدلیسیش بە پێی داو و دەستووری باو، لە ئاسەوارەکانی خۆیدا، نە بەئاشکرا و ڕاشکاوی نە لە پشت پەردەڕا، وەک هەموو زانایانی تورک[٣] چیی لەمەڕ ڕەگەزی خۆی نەدرکاندووە. ڕۆژهەلاتناسان بێ وەی چ لەبارەوەی بزانن، هێندێکیان هەر لەبەر وەی بە عەرەبی کتێبی نووسیوە؛ بە ڕەچەڵەک عەرەب و هێندێکیان هەر لەبەر وەی بە فارسیی نووسیوە بە ڕەگەز فارس و برێکیان لەبەر وەی بە ترکیی نووسیوە بە ترکیان لە قەڵەم داوە، بەلام ئەوەی ڕاستی بێ مەلا ئیدریسی بدلیسی کوردە و کێشەی لەسەر نەماوە[٤] خۆ حەسەن تەوەککولی ئەوە هەر زۆر بە لێبڕاوییەوە سێ و دووی لەسەر کوردبوونی ئیدریسی بدلیسی نییە[٥].

بەلام عەبدولقادر قەرەخان لە کتێبی «کتێب دانیارانی عوسمانی»دا بە تورکی داناوە[٦].

١ – ٣: خێزانی وی

بە پێی سەرچاوەکان، ئیدریسی بدلیسی لە بنەماڵەیەکی خانەدان لە دایک بووە[٧]. لە هیچ سەرچاوەیەکدا نێوی دایکی نەنووسراوە، بەڵام نێوی بابی زۆر بە ڕاشکاوی و ئاشکرا نووسراوە. بابی، مەولانا شێخ حوسامەدین عەلی بدلیسییە، وا دیارە باوکی تەنیا برایەکی هەبووە و ئەوژی ژ کوڕەک پێتر چ زارۆکی دیی نەبووە، چونکە ئیدریسی بدلیسی لە سەروبەندی چوونە حەجێی، لە ١٥١١دا، پسمامی وی میری حەجاجان بووە[٨] باوی ئیدریسی بدلیسی حوسامەدین علی پیاوێکی زانا و خاوەن ئەردەو و فەزڵ بووە. پتریش نێوی بە سۆفی ڕۆیشتووە. حوسامەدین عەلی، مریدی شێخ عەمار یاسر بەدلیسیی سەر بە ڕێبازی سۆفیگەریی سوورەوەردییە[٩]، لە خزمەت ئوزون حەسەنی سەرداری ئاق قۆیۆنلوواندا بووە. وەختی خۆی لە دەرباری ویدا، لە پێتەختی ئاق قۆیۆنلوون، ئامێد (دیاربەکر) میرزای دەربار بووە، ئوزون حەسەن، پێتەختی خۆی لە دیاربەکرەوە لە ١٤٦٩دا ڕاگوێزتە تەورێزێ.

بنەماڵەی حوسامەدین عەلی دەگەڵ دەرباری ئاق قۆیۆنلوواندا چووەتە پێتەختی نوێ، کە ئەو دەم ئیدریسی بدلیسی هێمان زارۆک بووە[١٠]. ئیدریسی بدلیسی، وەک لە کتێبی (الحق المبین)ەکەیدا بە دیاری دەخا، کاتێکی بابی دێتە تەورێزێ، لە کۆڕ و مەجلیسانی زانا و سۆفیی بەناوبانگ، مەولانا مەلا جامیدا هاوبەشی دەکا، باوکی لە ٩٠٠ک، ١٤٩٥ ز دا، لە تەورێز کۆچی دواییی کردووە و لەوێندەر، نێژراوە.

حوسامەدین عەلی لە بابەت سۆفێتییەوە. چەند نامیلکەیەکی بە عەرەبی نووسیوە، لە لێکدانەوەی قورئانی پیرۆزدا، کتێبی (أرشاد منزل الكتاب)ەکەی بە زمانی عەرەبی نامێیە و بریتییە لە دوو بەرگ، ئەم دوو کتێبەشی لەمەڕ تەسەووفە. (شرح الأصطلاحات الصوفیه)کەشی بۆ ڕاڤەکردن و لێکدانەوەی زاراوە سۆفیانە نامێیەکانی عەبدوڕەزاق کاشانی، واتە: هەر شەرحی ئەوە و ئەوی دیکەیان شەرحی (گولشەنی ڕاز)ەکەی مەحموودی شەبوستەرییە.[١١]

١ – ٤: مێژووی لەدایکبوون و زێد و نیشتمانی وی

هیچ تروسکەیێ لە سەرچاوەکاندا، لە بارەی مێژووی لەدایکبوونی ئیدریسی بدلیسییەوە دیار نییە. بەڵام لە سەرێکیشەوە هێندێ سەرەداومان بەدەستەوە دەدەن. خوار و ژوور، دەکارین مێژووی لەدایکبوونی ڕووی لە سالآنی ١٤٥٢ و ئی بە درەنگەوەی لە ١٤٥٧، یا لە نێوان ئەم سالآنەدا، بە مەزەندە دیاری کەین؛ چونکە ئیدریسی بدلیسی بۆ خۆی، لە بەراییی کتێبی (الحق المبین)ەکەیدا دەڵێ، لە لاوێنیمدا، بە بیرم دێ، لە ساڵی ٨٧٦/١٤٧٢ز دا، مەلا حاجی لەگەڵ کاروانی حەجاجاندا هاتە تەورێز و بابم لەم سەفەرەدا، دەگەڵ مەلا جامیدا، چاویان بە یەکدی کەوت.[١٢] باشە، گریمان ئەم ئیدریسی بدلیسییە هەنگێ لاوێکی تەمەن ١٥ – ٢٠ ساڵێ بووبێ، دەکرێ مێژووی لەدایکبوونی هەر لەم دەوروبەرەدا تەقدیر بکرێ؟ لەبارترین مێژوو بەلای منەوە ساڵی ١٤٥٢وە. هەرچی زێد و نیشتمانی بدلیسییە(١٣)، دیسان شتێکی ڕوون و ئاشکرا و بێ کێشە لە سەرچاوەکاندا بەرچاو ناکەوێ. هێندێ سەرچاوە دەڵێن بدلیسییە[١١] هێندێکی دیکە دەڵێن لە دیاربەکر لە دایک بووە، بەڵام زێتر وا پێ دەچێ هەر لە بدلیسێ لە دایک بووبێ؛ چونکە ئەوەتا بۆ خۆی نازناوی (بدلیسی)ی بۆ خۆی هەڵوژێردووە.

١ – ٥ خوێندنی وی

لەوڕا کو ئیدریسی بدلیسی خێوی شەخسییەتێکی زانا و وەهەری چەندین کتێبانە، خوێندنێکی چاک و بە دانسقەی بەخۆوە دیوە. بەڵام لەمەڕ ئەمەش زانیاریمان زۆر کەم و کاستە. گەلۆ دەخزمەت کێ و لە کێندەرێی خوێندووە؟بە لێبڕاوی نازانین، ئەوەی جێی دوودڵی نییە، ئەوەیە، کە لە خزمەت باوکیدا خوێننوویە. وێ دەچێ زانستی حەدیس و سۆفیاتیی، کە هێشتا چکۆلە بووە، لەو وەرگرتووە،[١٤] بەڵام بە پێی بارودۆخی لەباو، فارسی و عەرەبی و زانستە عەقلی و نەقلی و ئایینییەکان بە وردی فێربووە. ئەمانەشی لە دەوروبەری بدلیس – دیاربەکر، بە فەقێیەتی خوێندووە.

١ – ٦ وەزیفە و گەشت و گەڕانی وی

خـۆشـبـەخـتـانە زانیـاریمان پتـر لە بـارەی ئەو بەشـەی ژیانیـیـەوە، کـە سـەروکـاری بە وەزیفـە و مـەسلەکی ویـیـەوەیە هەیـە دڵخـۆشکەرە. وەزیفـەی ئیـدریسـی بدلیـسی، چ لە خـزمـەت دەوڵەتی ئاق قـۆیۆنلـووان و چ لە دەرباری دەوڵەتی عوسمانییاندا، پتر وەزیفەیەکی سیاسی بووە. وا بـە ڕەگ و ڕیشەوە لەمەڕ ئەم وەزیفەیەی وی داخێوین.

دەوڵەتی ئاق قۆیونلووان و ئیدریسی بدلیسی

بەسـەر لـە سـاڵی ٨٨٢ک/ ١١٤٧ز دا کۆچکردنی دوایـی فـەرمـانڕەوای ئاق قۆیونلووان، ئوزون حـەسـەندا، یاقـوب بەگی کوڕی، لە سـاڵی ١٤٧٨ز دا چووە جێی. بە پێی سەرچاوەکان، ئیدریسی بدلیسی، لە سەروبەندی ئەم فەرمانڕەوا نوێیـەدا، بە لاوێنی کەوتووەتە دەرباری ئاق قۆیونلووان و بەکاری میرزاییـیەوە خـەریک بووە، (مـیـرزا – منشـی – کـاتب – وەرگـێـڕ) ئەویش دەبێ لە سـاڵی ١٤٧٨، یا لە پاش ئەم سەروەختە بووبێ. وەک لە بەراییـیەوە گوتمان، ئەم کارە لە پێشدا لە عۆدەی حیسامەدین عەلیی بابیدا بووە.

ئەگـەر وا بیـرکـەینەوە دەشێ، لەم سـەروبەندەدا، باوکـی تەمـەنـی تەواوێ بە نێـو سـاڵدا چووبێ، ئەوە وا وێ دەچێ، لە پاش دەست لە کـار کـێـشـانەوە و خـانەنشـینـکرانی، ئەم کارەی بـەرەو ڕووی کـوڕەکـەی کـردبێـتەوە، ئیـدریسـی بدلیـسی تا کـۆچی دوایی یاقـووب بەگ، لە سـاڵی ٨٩٦ک / ١٤٩١ز دا، لەم وەزیفـەیەدا مـاوەتەوە. لـەبەر ئەوەی بدلیـسی لە یاقـوب بـەگەوە زۆر نزیک بووە، لە (رسـالەی خزانیـە)کەیدا بە درێژی باسی ئەو گـەشتـەی، کە بۆ ئازەربایـجان چووە، دەکا. کتێبەکـەشـی هـەر بۆ خـۆی لەمـەڕ ئەم گـەشـتـەیـە. یاقـووب بـەگی دەگـەڵدا هـاوسـەفـەر بووە و لە پاش مـەرگی یاقـووب بەگ و هـاتنە سـەرتەختی سـوڵـتـان ڕۆسـتـەم و ئەڵوەند بـەگ، ئیـدریسـی بدلیـسی هـەر بـەو پێـودانـە لە دەرباری ئاق قۆیونلوواندا ڕێزی لێ گیراوە و لەسەر کاری خۆی پێوە چووە. لە سـەروبەندی وانیـشـدا ئەم پیـاوە لە دەرباری ئەوان دانەبڕاوە. بە قـسـەی

سەرچاوەکان بە نیشان ئەنگاوتن و میرزایەتی و دیوانەوە سەرگەرم بووە[١٥].
ئیدریسی بدلیسی تا دوادوای ڕووخانی دەوڵەتی ئاق قۆیونلووان، پاش ئەوەی ئەلوەند بەگ لە ساڵێ ١٥٠١دا لەبەر شا سمایلی سەفەوی بەزی، هەر لە دەربادا ماوەتەوە. سەرلەبەر، نزیکەی بیست ساڵی لە خزمەت ئاق قۆیونلوواندا کار کردووە. سەرچاوەکان بە ڕوونی ئەوە ئاشکرا دەکەن کە ئیدریسی بدلیسی، لەم سەردەمانەدا، بەلەلەیی زاڕۆی فەرمانڕەواکانیشەوە خەریک بووە، دەرزی داونێ، فێرە ڕێوڕەسمی پاتشایەتیی کردوون. ڕەنگە هەر لە سۆنگەی وەش بێ، کە خواجە سەعدەدین، ئیدریسی بدلیسی بە (مامۆستای پیرۆز)ی پەسن داوە؛[١٦] چونکە هیچ سەرچاوەیێ ئەوە دەرنابڕێ ئیدریسی بدلیسی نە لەکن ئاق قۆیونلووان و نە لەکن عوسمانییان، لە چ فێرگان مامۆستا بووبێ. لەبەر ئەوە، بە (مامۆستای پیرۆز) نێوبردنی بۆ ئەوە، دیاردییە کە لەکن ئاق قۆیونلووان لەلەییی کردووە، سەروکار و ئاشنایەتیی دەگەڵ گەورە کارگێڕ و پیاوی زانا و ژێهاتووی ئەو سەردەمەدا بنیات ناوە. قازی سەیفەدین ساوجبلاغی و نەجمەدین مەسعود مەلا شەهیدی و قازی عیسا، کە وەزیری و بریکارییان کردووە لەو ئاشنا و ڕۆشنایانەی بدلیسی بوون[١٧].

دەوڵەتی عوسمانی و ئیدریسی بدلیسی

کاتێ شا سمایلی سەفەوی، کە بنیاتنێی دەوڵەتی سەفەوییە لە ١٥٠١دا دواییی بە دەوڵەتی ئاق قۆیونلووان هێنا و هەرچی وڵاتی ژێر دەستیان هەبوو سەرلەبەری لێ داگیر کردن و وەسەر قەڵەمڕەوی خۆی ئێخستن. ئیدریس بدلیسی ناچار تەورێز بەجێ دێڵێ؛ چونکە دەیزانی دەگەڵ شا سماییل کە زۆر سەختگیرانە دەستی دابووە شیعەگەری، هەڵ ناکا. بە پێی هێندێ نەقڵی دیکە، یەکڕاست لە تەورێزەوە هەر لەو ساڵەدا، واتە لە ساڵی ٩٠٧ک / ١٥٠١زدابە ڕێی مەککە و مەدینەدا[١٨] بەرەو ئەستەنبۆڵ وەڕێ کەوتووە. سوڵتانی ئەوێ ڕۆژێ بایەزیدی دووەم، بە ڕێزگرتن و قەدرزانینێکی زۆرەوەی

پێشوازی لێ کردووه. سولّتان بایەزیدی دووەم ئیدریسی بدلیسیی دەناسی، یاقووب بەگی سەرداری ئاق قۆیونلووان، بە بۆنەی پیرۆزبایی لێکردن، لە سەرکەوتنەکانی سولّتان بایەزیدی دووەم، نامەی پیرۆزباییانەی بە ئیدریسی بدلیسی نووسیبوو و پەسنێکی زۆری بە ئاب و تابی لە تاریفی تەرزی نووسینی ئەم پیرۆزباییانەی بدلیسی داوە.(١٩)

سولّتان بایەزیدی دووەم ئدریسی بدلیسی لە دەرباری خۆ دادەمەزرێنێ مووچە و بەراتی شیاوی بۆ دەبڕێتەوە و سەرباریش خەڵاتێکی زۆری دەکا. ئەو ڕۆژگارە، سەبارەت بەوە، کە سولّتان کەڵکەڵەی وەقعەنووسی (مێژوونووسی)ی عوسمانییانی وەسەر کەوتبوو، ئەم کارە لە ساڵی ٩٠٧ک / ١٥٠٢ز دا، دەقەبەڵ ئیدریسی بدلیسی دەکا و لەوی ڕادەبینێ.

ئیدریسی بدلیسی وەک بۆ خۆشی بە دیاری دەخا، سی ساڵی خشت بەم کارەوە خەریک دەبێ و کتێبێکی بە نێوی «هشت بهشت»ەوە پێشکێش دەکا. لە گوێرەی یەکێ لە سەرچاوەکان ئیدریسی بدلیسی مۆرداری سولّتان بایەزیدی دووەمیش بووە. لەبریی وی فەرمانی ئیمزا کردووە و هەر خۆی حسێو بووگ(٢٠).

ئیدریسی بدلیسی وەک خۆی دەڵێ: لە پای وەی نێوانی دەگەڵ هێندێ دەربارییان، کە بۆی قووت نەچوون، ئاڵۆز دەبێ و ئەم شۆفارانە کتێبەکەی وەبەر توانج و تەشەری ڕەخنە دەدەن و لە سۆنگەی ئەمە پاداشت و دەستمزی شایانی پڕ بە پلە و پایەی خۆی نەدراوەتێ.(٢١) بەڕاستی هێندێ لە سەرچاوەکان نێوان ناخۆشیی ئیدریسی بدلیسی و خادیم عەلی پاشای سەرەک وەزیر بە ڕاشکاوی دەردەبڕن. هەر وەی تەرحە، بە قسەی ئیدریسی بدلیسی خۆی، لە گۆتاوەڕۆی ئەمە، لە ساڵی ١٥١١دا، وێڕای داوخوازیی چوونە حەجێی، ڕێگەی نەدراوە بچێ، تەنانەت پاش مەرگی سەدری ئەعزەم، خادیم عەلی پاشا، لە ربیع الثانی ٩١٧ /تەمووزی ١٥١٢دا هەنگینێ ڕێی چوونە حەجێی دراوە و لەو ڕۆژگارەدا دەرفەتی چوونە حەجێی بۆ ڕەخساوە. بە مەودایەک، پێش چوونە حەجێی، بدلیسی تووشی نەخۆشییەکی گران

بووە.[٢٢] بدلیسی لە ڕێی زەریاوە سەفەری حەجێی کردووە.

سەفەرەکەی مانگێکی خایاندووە. لە پێشان گەیشتووەتە شاری ئیسکەندەرییەی میسرێ، پاشتر لە ئیسکەندەرییەوە چووەتە قاهیرە. لەوێ، دەگەڵ سوڵتانی کوێلەمەندان کانساوگاویدا یەکدییان دیتووە. جگە لەمە، ماوەیەکی باش لەوێ دەمێنێتەوە لەگەڵ زانایانی وێندەرێدا، بە تایبەت لە خزمەت ئیبراهیم گولشەنی مەودایەک بەسەردەبا. ئەم شێخە خەڵوەتییە چلەکێشە ئیدریسی بدلیسی فرە وە دڵەوە دەچێ[٢٣]. ئیدریسی بدلیسی دەگەڵ برازایەکەیدا، کە لە قاهیرەوە میری حاجییان بووە، بۆچوونە حەج تەشریفی بردووەتە مەککە.

لەوێ قەرای ساڵێ ماگەتەوە، تەنانەت لە نامەیەکیدا، کە بۆ دەرباری عوسمانیی نووسیوە، وا دونگەی دەکرێ، ئارەزووی بۆ ئەستەمبۆڵ چوونی نەبووە؛ ئەمەش چونکە ئەوەندی دەشێ و لێی دەوەشێتەوە ڕێز لە پلەوپایەی نەگیراوە[٢٤].

بدلیسی هێژ لە مەکە بوویە، بایەزیدی دووەم، دە ساڵی ١٥١٢دا بنەوبارگە بۆ لای سۆمای چاوان دەپێچێتەوە و چاو لەو دنیا پڕ مەینەتییە لێک دەنێ. هەر لەو چەنانەدا سوڵتان سەلیم یاوزی کوڕی چووەتە سەر تەختی عوسمانییان. یاوز سەلیم داوای سەرلەنوێ گەڕانەوەی ئیدریسی بدلیسی بۆ ئەستەمبۆڵ دەکا. خەرج، پووڵ و بانگهێشتنی ڕەسمیی بۆ دەنێرێ.

لەپای ئەمە، بدلیسی لە مەککەوە بە بەژێرەدا دێتە شامێ. نیازی وا دەبێ سەرلەنوێ بگەڕێتەوە قاهیرە و لەوێڕا لە زەریاوە بچێتە ئەستەمبۆڵ. بەڵان کاتێکی دەبینێ ئاهۆی ڕشانەوە دەسەوبەرۆکی شام و میسر بووەتەوە، لەو نیازەی پەژیوان دەبێتەوە و چەنانێ لە شام دەمێنێتەوە، پاشان لەوێدا دەچێتە حەڵەب. لەوێشڕا بەرە و زەریای سپی دەکشێ و دەگەڕێتەوە ئەستەمبۆڵ. دەگەڵ زانایان و زۆرزانانی شام و حەلەبدا دەبێ بە ئاشنا و دەمەتەقێ و وتووێژیان دەگەڵ دەکا و لەباری بیروهۆشیارییان دەگا[٢٥]. هەرچەندە مێژووی بۆ ئەستەمبۆڵ وەرگەڕانی بە لێبڕاوی ڕوون نییە، لێ دوور نییە لە

١٥١٢دا ڕووی دابێ.

لەتەک سـولّتـان سـەلیم یاوزدا، لە جـاران پـتـری ڕوو دەدرێتـێ و ڕێزی لێ دەگـیـرێ.. دەبێـتـە راوێژکـار و زانسـتـمـەنی سـولّتـان سـەلیم و لەسـەر کـتـێب نووسـین ودێرۆک نووسـینەوەی خـۆشی پـێـوە دەچێ. بدلیسی لەم سـەروبەندەی ژیانیدا، لە سیاسەتی دەولّەتی عوسـمانیدا، دەورێکی بەکار دەگێڕێ. ژیانێکی زانست و سیاسیی تازە نەفەس و پرشنگدارتر وەخۆوە دەبینێ.

لە پێشـان، لەو شـەڕەدا کە سولّتـان سـەلیم یاوز لە سـالّی ١٥١٤دا دەگـەڵ شاسماییلی سەفەویدا هەڵیان گیرساند، هاوبەشی دەکا و دەگەڵ سولّتاندا تا تەورێزێ دەچێ.

تەنانـەت پاش وەی سـولّتـان لەوێ هەڵدەبڕێ، بدلیـسی مـەودایەکی دیکە لە تەورێز دەهێـورێ و خـەڵکەکە دنەی ئەوە دەدا ببنە دەسـتدا و لاگری سولّتـان و دەولّەتی عوسـمانی و بۆ ئەم نیازە لە مزگـەوتی ئولّو جامیع، لـە تەورێز وەعز و ئامـــۆژگـــارییـــەکی زۆری خـــەڵکی تـەورێزێ دەکـــا. نەک هـەر ئەمـــە، بگرە سـەرکـردایەتیی ئەو هێـزانەشی کە پاش شـەڕ لە تەورێز بۆ ئەمن و ئاسـایش دامەزراوە، کردووە و هەر لە پاش شەڕی چالّدێران، ئیدریسی بدلیسی ئەرکی کوردسـتانی ترکیە بەلای عوسـمانیدا راکێشانی لەسـتۆ خۆ گرتووە و کاتێکی سولّتـان سەلیم یاوز زسـتانی لەپاش شەڕی چالّدێران گەڕانەوەی لە ئەماسـیە بەسـەر دەبرد، بدلیـسی دەچێـتـە خـزمـەتی. لەم سـەروبەندەدا شـا سـمـاییلی سـەفـەوی، سـەرلەنوێ دەکـەوێتـە خـەیالّی کوردسـتـان داگیرکردن و قـەرەخـانی برای مـحـــەمـەدخـــەنی فـــەرمـــاندەی لەشکر، کـە برای بوو و لە شـــەڕەکـــانی چالّدێراندا کـوژرا، لەجێ دەنێـرێ. ئەم سـەرلـەشکرە دیاربـەکـر و دەوروبەری گەمارۆ دەدا.

سولّتـان کوردسـتانی ڕۆژهـەلات و ڕۆژهـەلاتی (باشووری تورکیای نووسـیوە – وەرگـێــڕ) لە بنـەڕەترا چارەســەر و بنەبڕ بکرێ. لەســەر ئەم کــەینوبەینە، سولّتـان سـەلیم یاوز بەگلـەربەگ (میرمـیران)ی زەریای ڕەش، مـحەمـەد پاشـای سوێلّبابڕ (بیقلی) وەخۆی و لەشکریەوە دەنێرێتە سەر دیاربەکر و بێ لەمەش،

بۆ یاریکاریی بەگلەربەگی سێوان سێ، سادی پاشاشی بە یارییەوە ڕەوانە دەکا، لێ ئەم دوو کەڵە سەر لەشکرە لەتاو ناکۆکی و نێوان ئاڵۆزییان، لێک هەڵدەبڕین. لەسەر ئەمە سوڵتان، بەگلەربەگی قۆنیە، خوسرەو پاشای لە جێی سادی پاشا دادەنێ. جیا لەوە، ئیدریسی بدلیسیش،، هەر بۆ یارمەتیی وان دەسبەکار کراوە. وەک دەگێڕنەوە، دەگەڵ پێنج هەزار چەکداری کرێگرتە و گوێ بە فەرمان هەڵدەکاتە سەر دیاربەکر. سەر لەشکری سەفەوی، قەرەخان، هەمبەر ئەم هێزەی عوسمانی بەرگە ناگرێ و ناچار هەڵدێ و دەچێ لە قەڵای ماردین خۆ قەیم دەکا. لەشکری عوسمانی، پاش ئەوەی دیاربکر لە عەجەمان دەستێنێتەوە، لەسەر خوایشتی ئیدریسی دەچێتە سەر قەڵای ماردین و ئەوێش دەگیرێ و لە دەسپێکی ساڵی ١٥١٦دا، قەرەخان بە مردوێتی لە جەنگەی شەڕدا دەسگیر دەکرێ. لەی سەردەمە وەملاوە، هەر وەک دیاربەکر و ماردین وەسەر قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانی دەخرێ، هەروا وە هەوڵ و کۆششی ئاشتییانەی ئیدریسی بدلیسی ڕێککەوتننامەی نێوان کورد و تورک وەناو سوڵتان سەلیمۆ، لێل میرە کوردێل کوردستانا مۆر ئەکرێ و بەم جۆرە بیست و پێنج میرنشینی (خان نشینی)ی کورد، بدلیس و ئورمێ و عیتاق و ئامێدی و جزرە و ئەگیل و هوزان و گارزان و پاڵو و سعێرت و حسنکێف (قەڵاکەیف) و مەیافارقین و جزیرەی ئیبن عومەر، وەئاشتی، بە فەرمانڕەواییی عوسمانییەوە دەبەسترێن(٢٦).

سوڵتان سەلیم دەبەرابەر ئەم سەرکەوتنە گەورە و پیرۆزانەدا ئیدریسی بدلیسی بە پاداشتی شایستە سەربڵند دەکا. فەرمانێکی بۆ دەنێرێ، ناوچەی دیاربەکر و دەوروبەریی لەسەر تاپۆ دەکا.

جگە لەمە (قەزا عەسکەریی عەرەبی)ی کە سوڵتان سەلیم، لە ساڵی ٩٩٢ک/ ١٦١٦ز دا تازەی هێنابووە گۆڕێ و مەڵبەندەکەی دیاربەکر بوو، بەرەو ڕووی ئیدریسی بدلیسی دەکرێتەوە و دەیدرێتێ. بەم ڕەنگە، بدلیسی پلە و پایەی قازی عەسکەریی، کە پایەی ئەسکەریی هەرە بڵیندی دەوڵەتی عوسمانی بوو، پێ خەلات دەکرێ و بەمە فەرمانڕەواییی خشتی کوردستانی

دەقەبەڵ دەکرێ.

ئیدریسی بدلیسی هەر وەی کارەوە نەگیرسیاوەسەوە، کار گەوراگەورای، لە سیاسەتێ سوڵتان سەلیم لە عاست کوێلە مەنێلی کردووی وەسەر مەشق خۆی، ئەنجام دەدا. لە نوێواوە فەرمانڕەواییی ئورفە و مووسڵ و لە دەست کوێلە مەنێل دەرتێرێ و وەبان قەڵەمڕەو دەوڵەت عوسمانی دەخاو وە تەواوی یەکچاوی دەکاتەوە.

لەسەرێکی دیکەوە، بەنێوی سوڵتان سەلیمەوە، حسنکێف بە خلیل بەگی سەربە بنەماڵەی ئەیوبییان دەبەخشێ. پاشانەکێ، لە سەفەربەرکانی سوڵتان سەلیمدا بۆ سوورییە و میسر هاوبەشی دەکا و بەڕیز لەو شەڕانەدا، لە سالانی ١٥١٦ و ١٥١٧دا، کە لە مەرجیدابوق و ریدانییە ڕوویان داوە هاوبەشی دەکا و لەگەڵ سوڵتان سەلیم خۆیدا هاوسەفەر بووە. لە پاش گرتنی وڵاتی میسر، باری سرنج و بیروڕای خۆی لەمەڕ بەڕێوەبردنی ئەم وڵاتەی لە سوڵتان سەلیم ڕاگەیاندووە و بەم ئاوایە ئیدریسی بدلیسی جارێکی دی قەدرزانین و ڕێز لێگیرانی سوڵتان سەلیمی یاوزی وەدەست هێناوە. باری سرنج و بیروڕایەکانی لەمەڕ بەڕێوەبردنی وڵاتی میسر بە بنەڕەت و هیمدار پەسەندکراون. بەمە، ئیدریسی بدلیسی، بیست ساڵ پتر لە خزمەت دەوڵەتی عوسمانیانیدای، وەک پیاوێکی کارامە و ژێهاتی کار کردووە.

١ – ٧: ئاکار و خووڕەوشتی وی

بە پێی سەرچاوەکان، ئیدریسی بدلیسی ڕەوشت و ئاکار پەسەند و دڵاوا و بەرچاوتێر و بەبەزە بووە، زار پاراو، دەوودوو شیرین، نوکتە سنج و قسە خۆش، مەجلیس ئارا، خامە زۆر وەستایانە و ورد و مووقلاشانە بووە، زانا و زبیک و زاکوونناس و لە خواترس و بەدین بووە. ئاشقە یارمەتی و دەسیاو و دۆستی دەستەوسان و لێقەوماوان بووە.

لە خراپە و چەپەڵی و ڕەفتاری دزێوی پرینگاوەتەوە. تا بڵێی گوێ بە فەرمانی دەوڵەت و قانوونپەرست بووە.(٢٧)

١ – ٨: مردنی وی

ئیدریسی بدلیسی، لە گەرمەی لە ئەستەمبۆڵ خۆ بەکاری زانست و کتێب نووسین خەریککردنەوە، لە زیلحجەی ٩٢٦ک / ١٥٢٠/١١/١٢دا، هەر قەدەرێ پاش مەرگی سوڵتان سەلیم یاوز، لە ئەستەمبۆڵ، دنیای بەجێ هێشتووە و باروبەندی بۆ پەنای گلارای دیدان ڕاگوێزتووە. سەرلەبەری سەرچاوەکان لەسەر ئەوە سوورن، کە بدلیسی لە ئەستەمبۆڵ مردووە.

سەرەڕای ئەوەش هێندێ سەرچاوە لەمەڕ مێژووی مردنی لێک تاک و جووتن. برێکیان یەژن لە ٩٢١ک/ ١٥١٥ز[٢٨] پاژێکیان ماچۆن لە ساڵی ٩١١ک/ ١٥٠٥ز[٢٩] و پارێکیان ڤاژن لە ٩٣٠ک/ ١٥٢٣ز[٣٠] و دەستەیەکیان ویشن لەو دیرۆکانە درەنگتر، وە نموونە: لە ١٥٥٤[٣١]دا فەرمانی خودای بەجێ هێناوە و چاوی لە دنیای ڕوون لێک ناوە، لێ بەلێ ئەم مێژووانە سەرپاکیان بە تۆمەری هەڵەن، چونکە کوڕی ئیدریسی بدلیسی دەڵێ. باوکی وەک بدلیسی دەڵێ، لە بەراییی کتێبی (سەلیم نامە)کەیدا نووسیویە، لە زیلحجەی ساڵی ٩٦٢ک دا مردووە و ئەمەش لە هەمووان ڕاست و دروستترە. نووسیارانی هاوسەردەم برێکیان پێیان واسا، ئیدریسی بدلیسی لە ٩٢٦ک/ ١٥٢٠زدا[٣٢] عەمر خوای کردووە.

بەم پێیە، بدلیسی لە تەمەنێکی زۆر هەورازیشدا، ڕەنگە هەر لە نێوان تەمەنی شێست و پێنج و حەفتا ساڵیدا وەفاتی کردبێ.

گڵکۆی ئیدریسی بدلیسی، ئەوڕۆکە لای ئەیوبی ئەنساری، لە شوێنێکی کە بە (کۆشکی ئیدریس) یا (چەشمە) نێوی ڕۆیشتووە و لە مزگەفتێکدا کە زەینەب خاتوونی هاوسەری بە وەقف بنیاتی ناوە، تا ئێستاش ماوە و بەرقەرارە.[٣٣] چوارینەیەکی، کە سەروکاری دەگەڵ وەفاتی مەلا ئیدریسدا هەیە، لە تەرجەمەی (شقائق)دا بەم ڕەنگەیە:

زەمانە بێ نەمانە، چۆنی لێ ئەمین دەبی؟
ئەگەر ئەمینە، کوا دەوڵەتی مەئموونو دی؟
حیکمەتی ئیدریس کوێوە چوو، کوا کرو کرداری ڕۆستەم!

شەوکەتی حەزرەتی سولەیمان ها وەدەس کێوە؟
سامانی قاروون و تەڵای دەستەوشار کوێوە چوو؟![٣٤]

١ – ٩: منداڵەکانی وی

سەرچاوە و ژێدەران دبێژن، ئیدریسی بدلیسی تەنێ جەم خانمەک بە ناوی زەینەب خاتوون هاوسەریی کردووە. لێ ژ ئالییا بچویک و زارۆکێن وی ڤەژمارا وان ژبلی ئێک ژوان پێتر چو زانیارییێن مە تنە. مەگەر لەو نامەیەیدا کە لە ساڵی ١٥١١دا، لە مەککەوەی بۆ دەرباری عوسمانیی شاندییە و خاستییە رێ بە عەیالێ وی بدرێ، بێن بۆ لای، بیرمان بۆ ئەوە بچێ کە لە یەک منداڵی زێتر هەبووبێ. ئەوەی بەلای ئێمەوە ئاشکرایە و بووبێ بە ماڵی هەقی مێژوو، مەولانا ئەبوفەزڵ محمد ئەفەندیی کوڕییە، کە ئەویش پیاوی جەنگەی زانست و سیاسەتوانی سەروەختی خۆی بووە.

لەمەڕ مێژووی لەدایکبوونی محمد ئەفەندیش، کە بە نازناوی (چەلەبی) ناسراوە، زانیارییەکی ئەوتۆمان بەدەستەوە نییە، ئەبوفەزڵ محمد چەلەبی ئەفەندی هێندەی بابی بەنامێ و قاسی باڤێ خوە زانا بوویە و ئەو ژی عەرەبی و فاسی و ترکیی پڕ خورت زانییە. ئەو ژی وسا، مینا بابێ خوە خزمەتا دەوڵەتا عوسمانی کرییە.

ژێدەران، ئەگەرچی دبێژن دشامێدا چەعڤێ خوە ژێک نایە بەڵام بۆ ئەمە بەڵگە و دەستاوێزێکی وا لەبەر دەستدا نییە جێی متمانە و دڵنیایی بێ؛ چونکە ئەو لە ساڵی ٩٨٧ک/ ١٥٧٩/٢/٢٦زدا، لە ئەستەمبۆڵ مردووە و لە حەوشەی مزگەفتی دەفتەردار، کە لە تۆپخانە بە نێوی خۆیەوە بنیات نراوە، نێژراوە. بەو ناونیشانەی کە گڵکۆیەکەی لەوێیە، دەبێ هەر لە ئەستەمبۆڵ فەرمانی خوای بەجێ هێنابێ.

ئەبولفەزڵ محەمەد، لە تەمەنێکی زۆر لاوێنیدا چووەتە نێو چینی زانایان و لە کاری دەوڵەتگێڕیدا ئەرکی دەستۆ خراوە، ئەدی ئەوە نییە، لە ساڵی ٩١٢ / ١٩١ز دا بووە بە زانستمەنی موئەیەدزادە؟ لە چاخی سوڵتان سولەیمان

قانوونیدا، له نوواوه، ئەندامێتیی دیوان و دوایی له مانیسا، مامۆستاییی کردووه. له پاشتریێش کراوه به قازی تەرابلوسی شام، دواتر، له ساڵی ٩٤٩ک/ ١٥٤٢دا، له ئەستەمبۆڵ، کراوه به دەفتەرداری رۆمەڵی Romili، واش بەدیاردەکەوێ، تا دوادوای ژیانی هەر لەو کارەدا مابێتەوه. محەمەد ئەفەندیی باوکیشی چۆن کتێبی زۆر و زەوەندی داناون، ئەویش هەر چون ئەو، شیعری به تورکی و عەرەبی و فارسی گوتووه، نازناوی شاعیرانەی فەزڵییه.

ئەم زاته نێوی وەک دیرۆکنووس پتر رۆیشتووه، وا له پایینەوه، برێ له کتێبەکانی نیۆنووس دەکەین:

١ – ٩ – ١: پاشکۆی هەشت به هەشت (ذیلی هشت بهشت). ئەم کتێبه پاشکۆیەکه، به فارسی، لەمەڕ سەلیمی یەکەم، واته لەسەروبەندی یاوز سەلیم، وەک سەربار، وەسەر کتێبەکەی بابیی خستووه.

کتێبەکه «سلیمان نامه»شی پێ دەگوترێ، فەلانی لەوه دەچێ، له ساڵی ٩٧٤ک/ ١٥٦٦ز دا له کاری نووسینی بووبێتەوه.

١ – ٩ – ٢: سەلیم شاهنامه: ئەمەش کتێبێکه وەک «سەلیم نامه»کەی بابیی دەچێ، هۆنراوەش و پەخشانیشه.

بەشی هۆنراوەکەی هەردووپاتەی پەخشانەکەیەتی، له ساڵی ٩٥٧ / ١٥٦٧ز دا، که له یەکەم ساڵی فەرمانڕواییی سەلیمدا بووه، تەواو بووه.

١ – ٩ – ٣: تواریخ آل عثمان: ئەوەش مێژوویێکی عوسمانییەکانه و پشت به کتێبەکانی باوکی، به فارسیی نووسیوه. ئەم کتێبه که له نۆ کتێب هاتووەته گۆڕێ، تا سەروبەندی سوڵتان سەلیم، باسی نۆ سوڵتانی عوسمانی و سەروەختی سەڵتەنەتیانی تێدایه، وا پێ دەچێ، له ساڵی ٩٧٥ک/ ١٥٦٧ز دا نووسرا بێ[٣٥].

١ – ٩–٤: تاریخ آل عوسمان: ئەم کتێبەش، که به تورکی نووسراوه، به پێی سەرچاوه و ژێدەران دەگەڵ کتێبەکەی دیکەدا، که هەر لەمەڕ مێژووی عوسمانییانه، لێک جیاوازن، ئەمه به «تاریخ أبو الفضل» یش نێوی رۆیشتووه[٣٦].

کتێبەکە لە دوازدە بەرگ هاتووەتە گۆڕێ، هەرچی نوسخەکەی قاهیرەیەتی، بە نێوی «جریدە الأخبار»ەوە ڕۆیشتووە (خریطە الأخبار نووسراوە – وەرگێڕ)، هەر لە باس و خواسی دنیا دروستبوون و مرۆگوورانەوە تا سەروبەندی چوونە سەر تەختی سوڵتان سولەیمان قانونی لە ئەیلوولی ١٥٢٠دا درێژای کێشاوە و پێوە چووە، ئەبولفەزڵی کوڕی مەلا ئیدریسی بدلیسی، بەمە دوو کتێبی لەسەر دیرۆکی عوسمانییان نووسیوە.(٣٧).

١ – ٩ – ٥: وەرگێڕدراوی کتێبی (أخلاق محسنی)ی حوسێن واعیز ئەلکاشفی (مرد: ١٥٠٥)یەو بە فارسییە.(٣٨).

١ – ٩ – ٦: خلاصە تأریخ وصاف: ئەم کتێبە، وەک لە نێوەکەشیڕا دیارە، تەرجەمەکەی ترکیی کورتەی (تاریخ) ناوی مێژوونووسی نامێ، وەسسافە.

١ – ٩ – ٧: مدارج الأعتقاد: ئەمەش تەرجەمەی ترکیی کتێبێکی کەلامی (مناهج العباد) ناوە.

١ – ٩ – ٨: ترجمة ظاهرة: ئەمەش تەرجەمەی ترکیی کتێبە نامێیەکەی سەر بە بژشکیی (ظاهرە) ناوی خوارەزمشایە.

١ – ٩ – ٩: تەرجەمەی المواهب العالیة: ئەم کتێبە سەر بە لێکدانەوەی قورئانە، هەر وەک لە ناوەکەیڕا دیارە، تەرجەمەی کتێبی نێوبراوە. دووا شت، با لێرەدا ئەم بەیتانە کە سەخی بەگ لە ئەبولفەزڵ محەمەدەوەی نەقڵ دەکا، وەخوێنین:

«گەرچی ڕابواردنی ئەویندارارن دەرد و مەینەتە،
رابواردنی من بوو بە ئاخ و ئۆف،
خودا نەکا ئاڵیی لێوەکانت لە پێش چاوم ون بێ،
چونکە ڕابواردنی ئەم خوێنڕێژییەی چاوت، ئەم سەودایەیە.
چریسکانەوەی لێوە وەک یاقووتەکانت
یەکە سەرمایەی دڵخۆشبوونمە

وەبیر هێنانەوەی لێوی ژیبەخشیشت،
سەفای دڵانی ماندوو و ڕەنجاومە.
ئایەتەکانی قار و بەزە و دە قورئانی باڵادا هەن،
سوورەتەکانی (نوور) و (دوخان) ڕابواردنی میزاجی منداڵانەتن،
دڵ لە سەردەرانەی تۆدا هەڵکورماوە،
بە تەمای عەشقی نیشتمان و نزیکییەتی
چون غەریبان بە نیازی کۆلیتی حەوانەوە سەردەنێنەوە[٣٩].

١ - ١٠: ساڵنامەی ژیانی ئیدریسی بدلیسی

لێرەدا ئەو خاڵانەی دە ژیانی ئیدریسی بدلیسیدا گرینگن، بەڕیز دەخەینە پێش چاو؛ بەڵام وام بە چاک زانی بە گرد و کۆییەوەی بنووسین.

١٤٥٢: مێژووی بەمەزەنە لێکدانەوەی زووترین لەدایکبوونی ئیدریسی بدلیسی.

١٤٦٩: لەگەڵ خێزانەکەیدا، لە دیاربەکرەوە بۆ تەورێز کۆچکردنیان.

١٤٧٨: لەم مێژووەدا، یا پاش ماوەیەکی کەم بوون بە مونشی (میرزا)ی سوڵتان یاقووبی ئاق قۆیونلووان.

١٤٨٥: ناردنی نامەی پیرۆزبایی بە نێو یاقووب بەگەوە بۆ بایەزیدی دووەم.

١٤٩٥: مردنی بابی لە تەورێز.

١٥٠١: لە تەورێز هەڵبڕانی و چوونە ئەستەمبوڵ.

١٥٠٢: بە خواستی بایەزیدی دووەم، نووسینی کتێبێکی مێژووی عوسمانییان.

١٥١١: بە رێگای دەریادا بۆ گەشتی حەج چوون بە قاهیرەدا گوزەرکردن لەوێرا بۆ مەکە چوون.

١٥١٢: نامە ناردنی یاوز سەلیم، بۆ ئیدریسی بدلیسی کە لە مەکە دەبێ و بانگێهشتنی بۆ ئەستەمبوڵ.

١٥١٢: لە مەکە هەڵبڕان و لە رێگاوە، بە شام و حەڵەبدا ڕۆشتن و بە ڕێگای

زەریاوە، بۆ ئەستەمبۆڵ گەڕانەوە.

١٥١٤ – ١٥١٧: ئەركی سەرشانی بەجێهێنانی لە كوردستان و پاڵدانی بە عوسمانییانەوە.

١٥١٦ – ١٥١٧: هاوبەشیكردنی لە سەفەربەرەكانی سووریە و میسردا.

١٥٢٠: لە ئەستەمبۆڵ مردنی. لە ڕوونكردنەوەی ئەو مێژووانەی سەروكاریان بە ژیانی ئیدریسی بدلیسییەوە هەیە، لێرەدا ئاماژەمان بۆ كەنگێ دەست بەنووسین و كتێب دانان، یا كەنگێ لە دانانیان بووەتەوە، نەكرد؛ چونكە ئەمە لە بەشی دووەمدا كە باسی كتێبەكانی تێدا دەكەین، بە دیار دێخین.

٢ - ١: سرنجێ لە ژیانی سیاسەت و زانستی ئیدریسی بدلیسی

ڕەنگە ئاوڕێكی سەرپێیانە لە ژیانی سیاسەت و زانستی عوسمانیی (سەدەی ١٥هەم و یەكەم نیوەی سەدەی ١٦هەم)، كارێكی خراپ نەبێ.

أ – ژیانی سیاسیی وی

لە ساڵی ١٢٩٩دا، لە دامەزرانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیڕا تا ساڵی ١٥١٢ی چوونە سەرتەختی سوڵتان سەلیم یاوز، ئەم ئیمپراتۆرییەتە لە سیاسەتی دەرەكیدا، تێكڕا، سیاسەتێكی دەرەكیی تایبەتكاری دەبەرابەر ڕۆژاوا، واتە: بیزانس بەڕێوە دەبرد. داگیركاری پتر ڕووی لە خاكی ڕۆژاوا كردووە. لە سەروەختی بایەزیدی یەكەمدا خاوەری خاكی باڵكان یەكڕاست وەسەر ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی خراوە. سیاسەتێكی ڕۆژلەدواڕۆژ پەرەسێن و فرە تەرزهاوێژ بە ئامانج گیراوە.

لە سیاسەتی هوندووری یەكیەتیی ئەنەدۆڵێیش، هەر بەو ئاوایە زۆر بە گوڕ و توان بووە. سەروبەندی خامۆشی، كە بە مەرگی بایەزیدی یەكەم هاتە گۆڕێ و زۆری نەخایاند، هەرچەندە لە سیاسەتدا، بووە بە هۆی پایدۆست و كێشە و هەرای نێوان ساڵانی ١٤٢٠ – ١٤١٣، بەڵان لە سای هیمەتی محەمەد چەلەبی (فاتح) و وەدەستخستنەوەی لە نوێژەنەوە بەرەو یەكخستنەوەی ئەنەدۆڵێ، زۆر

زیندووانە، جارێکی دیکە وەسەرخۆ هاتووەتەوە و دامەزراوەتەوە. لە سەردەمی بایەزیدی دووەمیشدا ئەم سیاسەتە دەرەکییە ڕوو لە ڕۆژاوایە بەردەوام بوو، بەڵام دەگەڵ کوێلەمەند و میرنشینی دولقەدەردا ناکۆکی و تێکگیران دەستی پێ کرد. سەرەڕای ئەو لێک هەڵەنگوتن و هەرایەی بەهۆی ڕووداوگەلێ کە لەلای سوڵتانەوە سەریان هەڵدا و باری سیاسیی نەختێ ئاڵۆز و شپرێو کرد، ئاژاوەکە زۆری نەکێشا و هەر زوو دەستی بەسەردا گیرا.

کێشە و هەرایەکی لە نێوان کوڕانی بایەزیدی دووەمدا، لەسەر چوونە سەرتەخت لەساڵی ١٥١٢دا سەریان هەڵدا، هەر بە چوونە سەرتەختی سوڵتان سەلیم یاوز لە ماوەیەکی کورتدا خێرا دەستیان بە سەردا گیراوە و نەیانتەنیوەتەوە، تەنانەت بە هاتنە سەرکاری وی گۆڕانکاریی گرینگ ڕوویان داوە. سیاسەتێکی دەرەکییانە کە لە پێشان ڕووە و ئەوروپا و پاڵکانان ڕەچاو دەکرا، وێستاکە ئیدی ڕوویان لە ڕۆژهەڵات و باکور وەردەچەرخاند. لە ئاکامی ئەمە، عوسمانییەکان، شانبەشانی ڕۆژاوا کەوشەن و سنووری ئیمپراتۆرییەتەکەیان لە خاوەر و خاوەری باشوورەوە، تا نێو خاکی ئێران و سووریە و میسر بەرفراوان کردووە و پەرەیان پتر پێ داوە؛ لەبەر هەندێ بنەماڵەکانی خاوەر و خاوەری باشووری ئەنەدۆڵ و وەسەر خاکی عوسمانی خراون و لەمەشدا، وەک لە پێشەوە ڕوونمان کردەوە، مەلا ئدریسی بدلیسی خزمەتی گەورەی نواندووە و بەمە یەکیەتیی خاکی ئەنەدۆڵ، کە ئامانجی سەرەکیی سیاسەتی هوندوور بوو، بە تەواوی ماناوەی، لە سەردەمی سەلیم یاوزدا جێبەجێ کراوە و یەکلا کراوەتەوە. (نویسیار بە هەموو سانابییەکەوە بەڵام هەمیشە هەر کوتەک دەزانێ ڕێی کاروان لە کوێیە! کوردستانی بە بەشێ لە ئەنەدۆڵ لە قەڵەم داوە، دیارە داگیرکەرانی کوردستان بە هەموو شڕ و شکڵێکیانەوە ماڵی خەڵک و خاکی وڵاتی خەڵکیان بەئی خۆ زانیوە – وەرگێڕ).

ئەم گۆڕانکارییە، خۆی کە سەلیم یاوز لە سیاسەتی دەرەکیی عوسمانیدا هێنایە گۆڕێ دوو هۆی گرینگی هەبوون: یەک لەم دووانە و ئەوەی هەرە

گرینگیان سیاسەتی دەرەکیی نێوەڕۆک ئاینییە، کە دەوڵەتی سەفەوی لە سەدەی ١٥هەمدا لە ئێرانێ هێنایە گۆڕێ و بە ئاوایەکی توند، خێرا و بەلەز پەرەی ساند و ڕووە و ئەنەدۆڵێی دەکار برد. وەک ئاشکرایە، شاسمایل دوای ئەوەی ئاق قۆیونلوو و قەرە قۆینلووانی لە نێوبرد، بە تایبەتی بۆ ئەوەی بکارێ ئەنەدۆڵ لە هوندووڕرا داگیربکا، ئاخوندی شیعەی دەنارده خاوەری خاکی عوسمانی و هەڵپەی ئەوەی دەکرد، خەڵکی ئەو وڵاتە، گۆیا شیعەن و عەلەوین لە دژ دەسەڵاتی عوسمانی گاڵ بدا، یاوز ئەم باردۆخەی، هێمان لە سەردەمی شازادەییدا، لە تەرەبزوون سۆسە کردبوو و بابی، بایەزیدی دووەمی ئاگا کردبوو. کاتێکی بۆ خۆی چووە سەر تەختی سەڵتەنەت و فەرمانڕەوایی و بارودۆخەکە لەو سەروبەندە دا، بەڕادەیەک گەیشت، گەفەی لە یەکیەتیی ئەنەدۆڵێ دەکرد، سەفەربەرێکی گەورە و گرانی لە ساڵی ١٥١٤دا بۆ سەر شاسمایل و ئێرانێ تەیارکرد و ئەوە بوو عوسمانییەکان لە شەڕی (چاڵدێران)ی بەنێوبانگدا سەرکەوتن و شاسمایلیان بەزاند و ئاکامی ئەم سەفەربەرە تا نێو ئێران ئاژنی کرد و گەیشتە تەورێز. سەفەوی پشتی شکا، مەترسیی ئێران بە ئەندازەیەکی گەورە و گران و بەرچاو لە نێوچوو و ڕەوییەوە.

دووەم گۆڕانی گرینگ، دەگەڵ دەسپێکی داگیرکردنی سووریە و میسردا هاتە گۆڕێ. لە سەروبەندی چوونە سەر تەختی یاوزدا، بۆ لە نێوبردنی ئەم مەترسییەش باوەڕی بەوە بوو، کە دەبێ بەسەر سووریە و فەلەستیندا، ناچار بەرەو میسرێ بڕوا. بەشەڕە بەناوبانگەکانی دووابەدوایەکی ساڵانی ١٩١٦ و ١٩١٧ی مەرج دابوق و ریدانیە و میسر، سەرپاکی خاوەری ناوین تێکەڵ بە خاکی عوسمانی کرا. ئیدی بەمە سەرسووکی و ئەمنییەتی عوسمانییان لە باشووریشڕا دەسەبەر کرا. ئەم سیاسەتەی خاوەر و خاوەری باشوور، کە یاوز سەلیم دەبەرابەر وڵات و دەوڵەتێل موسڵمانان لەسەری دەڕۆیشت، نەک لە ئاکامدا یەکپارچەگیی خاکی دەوڵەتی عوسمانی و بوون بە خێوی خاکی نوێشی وەدەست هێنا، بگرە عوسمانییەکان لە هەمان کاتدا شتێکیان، بە

تایبەت لە ڕووی سیاسەتەوە، لەمانە زۆر گرینگتر وەدەست هێنا، کە ئەوەش دەست بەسەر خیلافەتدا گرتنی عوسمانییان بوو.

وەک ڕوونە، المتوکل علی اللەی سێیەم، کە دەسای پاراستن و فەرمانڕەوایی کوێلەمەنداندا بوو، بە لە ناوچوونی یەکجارەکیی ئەم دەوڵەتە، بۆ خۆی هاتە ئەستەمبۆڵ و ئەمانەتە پیرۆزەکانی پێشکێش بە سوڵتان سەلیمی یاوز کرد و پلەوپایەی جێنشینیی ئیسلامەتیی بەرەوڕووی وی کردەوە و ئیدی بەم ئاوایە، هەر لە سوڵتان سەلیم یاوزڕا سەرلەبەری پادشایانی عوسمانی بوون بە خاوەن جێنشینی و بەوەی جێنشینی ئیسلامەتی بەرەو ڕووی ئالی عوسمان کرایەوە، عوسمانییەکان نەک هەر پاراستنی مادی و مەعنەویی پەیڕەو و دەستدایانی عوسمانی، بگرە ئی سەرلەبەری موسڵمانانیان دەستۆ گرت. دیارە ئەمەش دەسەڵاتێکی گەورەی وەدەست عوسمانییان خست. عوسمانییەکان لەمەڕ سیاسەتی سەرەکی، ئاکامێکی دیکەی ئەم سیاسەتەی خاوەر و خاوەری باشوور، کە دەکاریان دەبرد، ئەوە بوو لە ئاکامی وەی، ئاق قۆیونلووان دەبەرابەر سەفەوییان خۆیان نەگرت و دایانە کزی و کەنەفتی و سەفەوییەکانیش لە شەڕی چاڵدێران تووشی بەزینێکی ئابڕووبەرانە بوون، هەر لە بەراییی سەدەی ١٦هەمرا ژمارەیەک زانای سوننی مەزهەبی ئێران لەتەک بڕێ زانا و میری ئاق قۆیونلووان کۆچیان کردووەتە وڵاتی عوسمانی و لە خزمەتی دەوڵەتی عوسمانیدا دامەزراون(٤٠) و ئەمەش بێگومان تێکەڵییەکی ئەرێنیی گەورەی لە ژیانی زانست و سیاسەتدا بووە. هەر وەکو لە پێشدا گوتمان، ئیدریسی بدلیسیش یەک لە پیاوانی ئەم چینە زانایانەیە. کەواتە: سیاسەتی عوسمانی لە سەروبەندی ئیدریسی بدلیسیدا بە هەموو ڕووکار و بەریانێکیەوە و سیاسەتێکی گەشەدار و زیندوو و پێشکەوتوو بووە. عوسمانییەکان چ لە ڕووی سیاسەتی هوندوور و چ لە ڕووی سیاسەتی دەرەکییەوە، لە جەنگەی سەروبەندی بووژانەوەدا دەژیان.

٢ – ٢: ژیانی زانست

پاش ئەوەی بە کورتی لە ژیانی سیاسی دواین، دەبێ چاوێک بە ژیانی

زانستیشدا بگێڕین. هەر یەکراست پێویستە بڵێین کە ژیانی زانستیش شانبەشانی ئەو گەشە و پێشکەوتنە سیاسی و ئابورییەیە نوقڵانەی بۆ گەشە و پێشکەوتنێکی گەورە و دوارۆژێکی نزیک لێ دەدا؛ چونکە ئەگەر ئەمە لە کەرتێکی گرینگی ژیاندا سەرهەڵدا، دیارە لە کەرتێکی دیکەشیدا دێتە گۆڕێ و ئەم بارەش تێکرا، بتەوێ و نەتەوێ لە داخوازیی زاکوونی پێشکەوتن دەکەوێتەوە... بە پێچەوانەوە، ئەگەر لە کەرتێکدا پایدۆس، ڕاوەستانێ، پاشەکشەیێ، دواکەوتنی، لە کاروان پاشکەوتنێ ڕوو بدا، ئەوانە لە کەرتەکانی دیکەی ژیانیشدا ڕوو دەدەن؛ چونکە ژیان وەک یەک پاژ، دەگەڵ پاژە هەمەچەشنەکانی یەکدیدا هاوسەروکار و هاوپێوەندن، شتێکی ئەرێنی یا نەرێنی (مثبت و منفي)، دە پارێکدا، هەر بەو ڕەنگ و ڕووەوە بتەوێ و نەتەوێ، کار دە پارەکانی دیکە دەکات... ژیانێکی، ئیدریسی بدلیسی لە ئەنەدۆڵێی بەسەربردووە، لەبەر ئەوەی سەروبەندی بایەزیدی دووەم و یاوز سەلیمی کوڕی داگیرتووە، ئێمەش تەنیا لە ژیانی زانستیی سەردەمی ئەم دوو پادشایە، واتە ژیانی زانستیی دوا چارێکی سەدەی ١٥هەم و یەکەم نیوەی یەکەمی سەدەی ١٦هەم بە کورتی دەدوێین.

پێشان، بە تێکڕایی دەڵێم، ژیانی زانستیی ئەو سەروەختە هێندەی ژیانی زانستیی سەروەختی سەدەی ١٥هەم، کە سەروبەندی محەمەدی فاتیحە زیندوو و گەش و بە گورد و بزووت نەبوو. لە چاو ئاخر و ئۆخری ڕۆژگاری عوسمانییان چالاکییەکی زانستانەی تا بڵێی خەست و خۆڵ لە گۆڕێدا وەدەنگ دێ. جا با ژیانی زانستیی سەروبەندەکە، زانستە هەمەڕەنگەکانی وی و ئەوان کتێبان کو لەمەڕ وان هاتوونە نقیسین بە دەنگ بێنین.

٢ – ٢ – ١: فەلسەفە، کەلام، تەسەوف

وێڕای وەدینەهاتن و نەهاتنە گۆڕێی دۆکتۆرینی بیر و هزران دە مەیدانی فەلسەفە و کەلام و تەسەوفدا، کاری بەرچاوی وا لەم بابەتانەدا ئەنجام دراوە، کە هەرگیز نابێ بە چاوی کەمیان بنۆڕینێ. ئەگەر دەنێو و نێوەڕۆک و

گەوهەری ئەو کتێبانەی، لەو سەروبەندەدا نووسراون، بنوارین، دە کاتێکدا دە فەلسەفە و بابەتەکانی دیکەی میتافیزیکدا، بە تایبەت تێڕوانین و ڕامانە فەلسەفییەکانی ئیبن و سینا و ئیمامی غەزالی و ئەفلاتوون لە مەنتیقدا، مەنتیقی ئەرەستۆ، کە مەنتیقوانانی ئیسلامیی لەبار پەیڕەوییان دەکرد، لەباو بوو، هەروەها لە بیر و بۆچوونی تەسەوفیشدا بیر و باوەڕەکانی ئیبنولفارز و ئبنولعەرەبی و بیروباوەڕی دەوروبەری وان دەکار دەبرێ و درێژایان هەن و لە کەلامدا ئێکۆلۆجیی فەخرەدینی ڕازی و قازی سیراجەدین ئورمەوی، فەرمان فەرما و لە باوە و وەک ڕوونە ئەم ئێکۆلەش هەڵپەی لە نوێژەنڕا لێکدانەوە و شرۆڤەکردنی مەزهەبی ئەشعەرییەیە(*)؛

---

* ئەشعەرییە: نیسبەتە وەبالٔ ئەلئەشعەری، ئەبولەحسەن، ئەم زانا گەورەیەی ئیسلام ڕۆشنبیر و شەرعزانێکی عەرەبە. لە بەسرە، دە ساڵی ٢٦٠ک/ ٨٣٣ز دا لە دایک بووە و لە بەغدا، لە ساڵی ٣٢٤ک/ ٩٣٥ز دا کۆچی دوایی کردووە، لە لاوێنیدا هاتوچۆی فێرگەی موعتەزیلەی کردووە و ئۆل و مەزەبی وانی لەسەر دەستی ئەلجوعبی خوێندووە و تا تەمەنی چل ساڵی پابەندی هەزهەبیان بووە، چەندین نامیلکەی لە داکۆکی لەو ئۆلە، نووسیوە، بەلاّم چەنانێ، دە ماڵە خۆی گردەنشین و خەڵوەتی بووە و تا تەمەنی بووە بە چل ساڵ، هەر بەو گردەنشینییە ماوەتەوە، دوایی، پاش دوو حەوتوو گردەنشینی و سەختگری، خەڵوەکێشیی خۆی شکاندووە و لە مزگەوتی گەورەی بەسرە، جاڕی لە مەزەبی موعتەزیلە نکولیکردنی دەناو سەدان کەسدا داوە و بۆ هەتا هەتایە، پشتی تێ کردووە و وازی لێ هێناوە، سەربوورەنووسان سەریان لەم مەزەب وەرگەڕانە سڕماوە و بۆیان نەچووەتە سەر یەک... بەلاّم بە پێی زانیارییەکی شارەزایان و دەستیان هێناوە. خۆشیی لە ئیعتیزال نەهاتووە. هێندێ دەڵێن سۆنگە و سەوەوکاری ناوەکی و دەرەکی هەن. زانایانی موعتەزیلە بە پێی مەزەبی خۆیان، لە بیروبۆچوونی خوا چۆن و چییە و مرۆ چۆن ڕەها دەبێ ـ دا دڵیان شکاندووە و هەست و نەستیان بریندار کردووە... ئەشعەری بەوە کە خوای بان سەر بووە بە بنێشتە خۆشەی ژێر ددانی موعتەزیلە و یەک گووتویە قرئانی پیرۆز (ئەفراندی = مخلوق) و تەنیا زاتی خوا (قەدیم)ە و لە هیچ نەبووە و هیچی لێ نەبووە... دەنا =

لەبەر هەندێ ئەو زانستی کەلامەی لە فێرگەکانی عوسمانیدا دەخوێندران، زۆر بە بەربڵاوی و پێوانەکیی بەرفرەوانییەوە چەمکی مەزەبی ئەشعەرییەیە، بەڵام سەیر ئەوەیە لەسەر بیروبڕوای ماتوریدییە دەڕۆشتن، کەچی ماتوریدییەت لە فێرگەکانیاندا نەدەخوێندرا، ئەم بارودۆخە ئەوڕۆکە لەلایەن

= ئەگەر وەنەبێ (قەدیم) دەبنە دوو: (زات) و (سیفەتی)... لەمەڕا دوو قەدیم پەیدا دەبن و ئەویش بەرانبەر بە خوا ناکرێ و کوفرە... واتە: دوو (قەدیم)، (دوو خوا)؛ ئەوەش مەحاڵە، چونکە خوا بۆ خۆی فەرمووییە (لو كان فيهما آلهة الا الله لفسدتا) خۆلاسە ئەشعەری فەرموویە خوا مایەی بیرکردنەوە و ئاوەز و نەزەر نییە و نابێ کار بەوە بگا هێندە پەتی (تجرید) کرێ چ سەروکاری بە جیهان و مرۆشەوە نەمێنی، هەروەها ئەوەشی پێ ناخۆش بووە بیروبڕوای زۆر بە ئیسراف بەسەر ڕای گشتی موسوڵمانانی سوننی مەزەبدا زاڵ بێ، دیارە ئەم توندڕەوییە، نەک هەر موعتەزیلە ئاڵا هەڵگری بوون، بگرە پیشەگەرانی هەڤرک و نەیاریشیان زۆر بە توندییەوە پەیڕەویی ئەم بیروبۆچوونەیان دەکرد، کە لە سەختگریی ئاوازەگەرایی بەولاوە چی دی نەبوو، دەنگۆیان بۆ دەکرد... ئەم لە موعتەزیلە وەرگەڕانەی ئەشعەری گرفت و کێشەی نێوخۆیەکیی نێوان ئۆلی سوونییانی، کە بووبوونە زۆر پار و پاژ و دەستە و دەستەجاتەوە، چارەسەرکرد و بوو بە ناوی سەرلەنوێ یەکانگیرییان... ئەشعەری کتێبەکانی چ لە بابەت، بەتایبەت بەرپەرچدانەوەی (خەواریج)و چ لەمەڕ ڕەخنە لە موعتەزیلەگرتنەوە، بە نەوەد ژمارە گەییون. ئۆلی موعتەزیلە چەندین دەور و زمان بە بیروباوەڕێکی (بدعة) لە ئیسلام بەدەر لە قەڵەم دەدرا، تا نیزامولمولکی سەلجوقیی بۆ ڕەخسا و لەسەری هەڵی دایێ و لەسەری کردەوە و ئیمامی غەزالی (ڕ) فریاکەوت و کارەکەی سەلجوقیی تەواوکرد. کتێبەکانی کەمیان وەدەستەمە گەییوە. لە (السنة) و (كتاب الابانة عن أصول الديانة) کە ئی قۆناخی دووەمی ژیی وین، چی دیکەمان پێ نەگەیشتووە، ئەمانەش ئسلامەتیی سوونی مەزەبیان تێدا زۆر بە وردی ڕەپێش خراوە، کتێبێکی دیکەی هەیە نێوی (اللمع في الرد على أهل الزيغ و البدع)ە.
مەزەبی ئەشعەری مەزەبێکی تەوفیقییە... دوو شتی لێک دووفاق (نقیضین)ی

زانایانی هاوسەردەمەوە تاوتوێ و دادگایی دەکرێ، لەمەڕ لێکدانەوەی سەوەو و سۆنگەی ئەمەش ڕوونکردنەوە و شرۆڤەی هەمەڕەنگ وەدەنگ دێن، بە کورتی دەکارین شرۆڤەکان لە دوو پۆلاندا خەست بکەینەوە:

یەکەمیان: لەبەر ئەوەی سیستەمی فێرگەی عوسمانی، دە بنچینەدا درێژای سیستەمی پێشوتری کۆمەڵگای ئیسلام، بە تایبەت سەلجووقی و عەباسییان بوون و لەو فێرگانەدا ئەشعەریگەرایی بە ڕەسمی دەخوێندرا، عوسمانییەکان دەگەڵ داو و دەستووری لە باودا هاوسەروساخت بوون، بەڕەوتی وی هەنگاویان هەڵگرتووە و هەڕمێنیان بەم مەزەبە و درێژایان بەم ئێکۆلە داوە...

دووەمیان: کتێبەکانی ئیمامی ماتوریدی چ لە ڕووی ڕیخت و سەبکی زووان و چ لە ڕووی دەکاربردنی بابەتەکانیەوە، تا بڵێی ڕەق و سەختن (وەک مەلای کورد دەفەرموون، قەیدێ لە قوونێ ڕەقترە – وەرگێڕ). سەبارەت بەمە، مامۆستا و ئامۆژگار خۆیان لە قەرەی کتێبەکانی ماتوریدی نەداوە و خۆیان لە فێربوون و فێرکردنیان لاداوە و پێیان نەوێراون، ئەوی لێرەدا باسی لێ دەکەین، جگە لە ئیدریسی بدلیسی، کە لە دووا چارێکی سەدەی (١٥) هەم و (١٦) هەم و یەکەم نیوەی سەدەی (١٦) هەمدا، ئەوانەی سەروساختییان دەگەڵ فەلسەفە و تەسەوف و کەلامدا هەبووە، کەسانی زۆر نامێی وەک سینان پاشا و یاقووت پاشای کوڕی مەلا لوتفی، شاگردی وی و خواجەزادە و قەستەلانی و ئیبن کەمالیش هەن.

بێ لەمانە پێویستە دیاردی بۆ ئەوەش بکەین، کە سوڵتان بایەزیدی دووەم

= تەبا کردوون، لەبەر هەندێ، بیروبڕوا و ئۆلی وی لە نێو موسڵمانانادا بە بەرفراوانی تەشەنەی کردووە و چەندین چەرخ و چاخ درێژای هەبووە و هەیە، ئەشعەری لە سەرلەبەری چارەسازییە زەمانەسازییەکانیدا، پێشنیاری کردووە، ئەوەندی گوێ بە سۆسەی ڕۆحی و ئاینی دەدا ، هێندە گوێ بە نەزەر و ئەقڵ و ئاوەز نادا و دەڵێ، چارەسەرەکەی ئەشعەریش و موعتەزیلەش و ماتوریدەیەش لە نیگای ئایدیالیزم و میتافیزیکەوە دەنەزەر گیراوە... لە سرووش (وحی)، بەولاوە، هیچ ڕێیەکی دیکەی بە حەقیقەت گەیشتن ناسەلمێنێ.

بۆ خۆشی، بە تایبەت زانستەکانی فەلسەفە و کۆزمۆگرافیا (جیهان ناسی)ی زۆر مەراق بووە و شیعر و شاعیری زۆر خۆش ویستوون، سینان پاشا (١٤٤٠ – ١٤٨٦) کاتێکی لە سەروبەندی بایەزیدی دووەمدا لە ئەدرنە فێرکار بووە، شەرحێکی لە (شەرحە مەواقیف)ی سەید شەریفی گورگانی، کە باسی کەلام دەکا و باسی (جەوهەر)ی لە کتێبە فەلسەفییەکەیدا کردووە، داوە.[٤١]، سینان پاشاش کتێبێکی دە مێژووی کەلامدا نووسیووە و نێوی (تذکرة الاولیا)یە، یاقووب پاشاش (مر: ١٥١٠) کوڕی سینان پاشایە ئەویش وەک بابی، بە فەلسەفە و کەلامەوە خەریک بووە، دوو کتێبی هەرە گرینگی لەم بابەتانەدا، پەراوێزەکانی سەر (شەرحە مەواقیف) و پەراوێزی سەر شەرحی (ویقایە)ی مەولانا سەدرولشەریعەیە کە بۆ خۆی نووسیونی.

خواجە موسلیحەدین، کە لە سەروبەندی فاتیحدا، بە تایبەت لە زانستی فەلسەفە و کەلامدا، لە کەسانی هەرە نواینەی سەروبەندی خۆی بووە، و لە ساڵی ١٤٨٨دا کۆچی دواییی کردووە، لە شاگردانی خدر بەگە. خواجەزادە بە (تهافت الفلاسفە) ناوی ڕۆیشتووە. بەبۆنەی ئەم شاکارییەوە لە خزمەت عوسمانیاندا درێژەی بە فەلسەفەی غەزالی داوە، قەستەلانیی بە بنەچەکە نێو موسلیحەدین مستەفا (مر: ١٤٩٥) بەم نێوەی کە نیسبەتی وەباڵ (قەستەل)ی زێدی نزیک بازیللی، ناوبانگی دەرکردووە، بە تایبەتی کتێبی (الشفا) و (القانون)ی ئیبن سینای خوێندوون[٤٢] و کتێبی زۆری لەمەڕ کەلام و ئاین نووسیون.

کەلامزان و فەیلەسووفێکی زۆر نامێی دیکەی سەروبەندی خۆی، مەلا لوتفی (مر: ١٤٩٤)، یا ساری لوتفی تۆقاتییە، کە کتێبێکی زۆری لەمەڕ کەلام و فەلسەفە هەن، کتێبی سەربە بابەتە تێکڕاکانی فەلسەفە، بە نێوی (المطالب الالهیة في موضوعات العلوم)ەوە زۆر مەشهوورە، مەلا لوتفی بە پێودانی ئەندازەی تێگەیشتنی ڕۆژگاری خۆی نماینەی بیروباوەڕی فەلسەفییانە و ئازاد، سەد حەیف و مخابن بووەتە گوریی فەتوای خەتیب و زادەی شێخولئیسلام و سەری تێدا چووە.

نووسەرێکی دی، کە لە بابەتە تێکڕاکانی فەلسەفەدا کتێبی پێشکێش کردووە، عەبدورەحمان کوڕی حەبیبی سەرزییە و بە کتێبی (نخلستان)، کە بە نێوی بایەزیدی دووەمەوەی نووسیووە، تا بڵێی بە ناوبانگ و نامێیە.

یەکێکی دی کە لە ڕیزی ئەوانەی تەسەوفدا کتێبیان نووسیووە، (حەکیم حالیمی)یە (مر:١٥١٦). ئەم بژیشکە بە ڕەچەڵەک ئاماسیەییە، عەرەبی و فارسییەکی بە هێزی دەزانی. شانبەشانی کتێبە بژیشکییەکانی شرۆڤەیەکی لە چامەی تائییەی ئیبن ئەلفارز کردووە، زۆر نامێیە. هەروەها کەڵە موتەسەویفێکی مەشهووری دیکەی سەردەمی خۆی، لە پیرانی تەریقەتی خەڵوەکێشی، سومبول ئەفەندی (١٤٧٥ – ١٥٢٩)یە، کە لە بارەی تەسەوفەوە بڕێ کتێبی بە عەرەبی و فارسی هەیە و هەرە ناوداریان «رسالة الاطوار»ە.

ئیبن کەمالیش لە سەروبەندی سوڵتان سەلیمی یاوزدا دەستی بە درەوشانەوە کرد و لە سەردەمی سوڵتان سولەیمانی قانوونیدا پلەوپایەی شێخولئیسلامیی درایێ و یەکێ لە زانایانی هەرە گرینگی سەردەمی خۆیەتی.

ئیبن کەمال، کە لەسەر بابەتی هەمەڕەنگ کتێبی نووسیون، پتر لە پەنجا کتێبی لەمەڕ فەلسەفە و کەلام و تەسەوف هەن. کتێبی فەلسەفییانەی هەرە گرینگی، ئەو پەڕاوێزەیە کە لەسەر «تهافت»ەکەی خواجەزادەی نووسیوە. ئیبن کەمالیش بە نووسینی ئەم کتێبەی، بەدەردی خواجەزادە، زۆری غەزالی گەرایی نوواندووە.

٢ – ٢ – ٢: شیعر و ئەدەبیات

دووا نیوەی سەدەی ١٥هەم و یەکەم نیوەی سەدەی ١٦هەم لە نیگای لێشاوگەلی شیعر و ئەدەبەوە سەروبەندی هەرە زیندوو و گەش و سەرووهەڵکشانی ژیانی ڕۆشنبیریی عوسمانییە. بایەزیدی دووەم و سوڵتان سەلیمی یاوز، بە تایبەت شیعریان زۆر خۆش دەویست، بگرە بۆ خۆشیان شاعیر بوون. هەمەکارانی دەوڵەت داڵدەدان و نازکێشانی شاعیر و ئەدیبیانی بە ئەرکی سەر شانیان دەزانی. جگە لە ئەستەمبۆڵ، شارەکانی وەک قۆنیە و

دیاربەکر و بەغدا و بەسرە و ئەدرنە و ئوسکوپ و یەنیجەی ڤاردا بووبوون بە مەڵبەندی ئەدەبیات. توێژاڵێکی زەمانەی سەر بە بابەتەکەمان، شاعیر و ئەدیبانی نامێی نێوان سالآنی ١٤٨١ – ١٥٢١، دەتوانین بەم ڕەنگەیان ڕیزبەندی کەین:

سینان پاشا (مر: ١٤٨٦ز) لە پەخشان سەرایێدا سەرقافڵەی ئەدیبانی سەردەمی خۆی بوو. ئەم ئەدیبە بە کتێبی «تضرعات» یا «تضرعات نامە»[٤٣] کە بە تورکیی نووسیووە مەشهورە و تا بڵێی هونەرمەندانە و وەستایانەی خامە ئارایی تێدا کردووە. هەروەها نەجاتی، بە چامە ڕەدیف «دوێنە دوێنە» (بە بادانەوە) غەزەلییەکەی مەشهوورە[٤٤]. هەروەها مهری خانمێک لە شاعیرانی ئافرەتی سەردەمیش هەیە. ئەم ئافرەتە شاعیرە لە ٩١٤ک دا کۆچی دوایی کردووە.

لە سەرقافڵەی شاعیرانی مەسنەوی تەرز، حەمدوڵڵای کوڕی ئاق شەمسەدین زۆر بە ناووبانگە، «لەیلا و مەجنوون» و «یوسف و زولەیخا»ی شایستەی نێو هێنانن. لە ساڵی ١٩٤ک/ ١٥٠٨زدا، کۆچی دوایی کردووە «نەسیحی»یش یەک لە ئەدەبیانی خاوەن نێووبانگە. کتێبی «شەهرەنگیز» و «دیوان»ی هەن، لە ساڵی ٩١٨ک/ ١٥١٢زدا مردووە. شاعیر و ئەدیبێکی دیکەش هەیە، نێوی فیردەوسە درێژی ئێدینجیکییە، بە نازناوی فیردەوسیی ڕۆمیش ناسراوە و لە ساڵی ٩١٤ک/ ١٥٠٨زدا مردووە. ئەمیش کتێبی بە ناووبانگی هەیە. ئەدیبێکی دیکەی پێگەیشتووی ئەم سەردەمە کەمالە زەردە و بە کتێبی «سەلاتین نامە» مەشهوورە و بە سوڵتان بایەزیدی دووەمی پێشکێش کردووە.

٢ – ٢ – ٣: مێژوو

هەروەک لە بەراییترەوە ڕوونم کردەوە، ئەم سەردەمە لە کن عوسمانییان سەردەمی سەرەتای مێژوونووسیی ڕەسمییە. ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە دەسەڵاتە سیاسییەکان گرینگییەکی تایبەکارتریان بە دیرۆک و مێژوو داوە و

لەم ڕووەوە زۆریان بە تەنگەوە هاتوون. مێژووناسیی عوسمانییان لەم سەردەمەدا پێی دە سەروبەندێکی درەخشان ناوە. دیرۆکنووسانی زۆر مەزنی نووای هەمووانەوە عاشق پاشازادە و نەشری دێن.

شانبەشانی گەشەکردنی ڕۆشنبیریی هاوسەردەم دە دیرۆکناسیدا، مێژوو و پەخشاننووسی، تا چ ڕادەیەک گەشەکردنی بە خۆوە دیوە، دیرۆک بە هەڵبەستنووسینیش چۆن لە گوێن تەرزی «سەلیم نامە» بەرچاو دەکەوێ، هەروەها لە تەرزێکیدا قورسایی خراوەتە سەر چەرخی تاکە سوڵتانیش و گەشەی پێ کراوە و گۆڕانکاریی بەسەردا هاتووە و شێوازی ئاڵا و واڵا و زەرقی و بەرقی لە ڕووی زووانەوە جێی سادەگیی زووانی سەردەمانی پێشووتری گرتووەتەوە.

عاشق و پاشازادە هەرچەندە بەشی هەرە گەورەی ژیانی لە سەروبەندی پێشووتردا بەسەر بردووە. لەبەر ئەوەی، هەروەک خۆی دەڵێ، کتێبی «تواریخ آل عثمان» ناوی بە نامێی لە تەمەنی ٨٦ ساڵیدا لە ساڵی ١٤٩٤دا نووسیوە، دەکرێ لە ڕیزی دیرۆکنووسانی ئەو چەرخەدا دابنرێ. ئەم کتێبەی عاشق پاشازادە لە نێوان سەرچارە هەرە گرینگەکانی عوسمانیدا جێی خۆی دەگرێ(٤٥).

هەروەها نەشری محەمەد ئەفەندیش، وەک دیرۆکنووسی هەرە گرینگی سەردەم دەبیندرێ. نەشری لە بورسە مامۆستاییی کردووە و لەوێ لە ساڵی ٩٢٠ک/ ١٥٢٠زدا کۆچی بۆ ئەو دنیا کردووە و بە کتێبی «جهان نما»، کە بە فەرمانی بایەزیدی دووەمی نووسیوە، دە ماهییەتی مێژوویەکی جیهانیدایە و زۆر بە ناووبانگە. ئەم کتێبەی نەشری لە بۆ سەرلەبەری ئەو دیرۆکنووسانەی، لە پاش وی هاتوون، دەوری سەرچاوەی هەرە گرینگی گێڕاوە.

یوسفی ئەدرنەیی «شەوقی» تەخەللوس و ڕۆحی چەلەبی و سینان چەلەبی و کەشفی محەمەد چەلەبی و شوکری و ئیسحاق چەلەبی و ئیبن کەمال، سەرلەبەریان لە ڕیزی دیرۆکنووسانی دیکەدا جێگای شایستەی خۆیان دەگرن. هەروەها «سەلیم نامە»ی کەشفی محەمەد چەلەبی (مر: ٩٣١ک/

١٥٢٤ز)، «سەلیم نامە»ی ئیسحاق چەلەبی و «النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة» لە ڕیزی چەندین کتێبی دیکەی مێژوونووسیدان[٤٦].

٢ – ٢ – ٤: مۆسیقا و خۆشنووسی

ئەم سەروبەندەی عوسمانی بەش بەوەندەی دەگەڵیدا هاوسەروکارین لە نیگای هونەرە جوانەکانەوە سەروبەندێکی زۆر گرینگە. بە تایبەت خۆشنووسی. میناتوور، جزوبەند و شیرازەبەندی و بەرگبەندی و مۆسیقا لە بارودۆخێکی زۆر گەشەداردا بوون. هەر لە مێژەوە ئەو سەروساختمەندی و سۆز و عەلاقەمەندییەی کە سوڵتانانی عوسمانی دەگەڵ هونەرە جوانەکانیاندا هەبووە، دەپێشخستن و گەشە و پەرەپێدانیاندا دەورێکی گەورەیان گێڕاوە. مۆسیقای تیئۆریکیی عوسمانی، پێشتر دەبن کارکردی کتێبەکانی ئیبن سینا و ئیخوان ئەلسەفا و ئیبن نەسر و کەمالی تەبریزی، هێندێکیان یا هەموویان، کە کرابوونە تورکی، گەشەی کردووە.

محمد چەلەبی، کوڕی ئیسرافیلزادەی دەنیزلی (لادیکی) لە مۆسیقازانانی بە نامێی ئەم سەروبەندەیە. کتێبی «فەتحییە»ی لەم بابەتەدا، پێشکێش بە سوڵتان بایەزیدی دووەم کردووە. شەخسییەتێکی گرینگی دیکەی شەمسەدین نەحیفیی (مر:٩٠٠ك/ ١٤٩٢ز) ئایدینی کوڕی وەستا شەمسیی سەردەمی سوڵتان محمدی فاتیحە. شەمسەدین بە کتێبی «بەرەکەت» نێو، کە لە بابەت مۆسیقاوەی نووسیوە، زۆر بەناووبانگە. ئەخیزادەش بە کتێبی «رسالة الموسيقي في الادوار»ەکەی دە ڕیزی مۆسیقاناسانی سەردەمی خۆی دەژمێردرێ. لێرەدا دەبێ شازادە قۆرقوتی کوڕی بایەزیدی یەکەمیش نێو بەرین، ئەو هەروەک لە مۆسیقادا ئوستادی بووە، هەروەها داهێنەری ئامێرێکی بەنێوی «غذای روح»یش بووە[٤٧].

دە ڕیزی بەستەکار و سترانبێژ و وەستای سەروبەندیدا ئەم نێوە بە نامێیانە بەرچاودەکەون: ساغەری، پووربەگ، زەینەل عابدین، عەندەلیب تەبووری زاری و محێدین محەمەد.

بەش بە حاڵی لکێکی دیکەی هونەرە جوانەکان کە هونەری خۆشنووسییە.
هونەری خۆشنووسیی عوسمانییان لەم سەروبەندەدا، پتر دەژێر کارکردی خۆشنووسیی ئێران و ئیلخانییاندا گەشەی کردبوو، بەڵام ئەم سەردەمە دەشێ بە سەردەمێ لە قەڵەم بدرێ کە هونەرێکی خۆشنوویسیی عوسمانی لەباوەو شێوازێکی عوسمانییانەی بە خۆوە بینیوە، بە تایبەت حەمدوڵڵای بە نازناو (شێخ)، لە هونەری خۆشنوویسیدا ڕچەیەکی نوخشە و نوێی کردووەتەوە و بووە بە بنیاتنێی فێرگەیەکی تایبەت بە عوسمانییان.
شێخ حەمدوڵڵا کوڕی شێخ مستەفای ئاماسیەیە و لە ساڵی ٨٤٠ک/ ١٤٣٦ز دا لە دایک بووە و لە ساڵی ٩٢٦ک/ ١٥٢٠ز دا مردووە. خەیرەدینی مەرعەشی (مر: ٨٤٧ک/ ١٤٦٩ز) فێرکاریی کردووە و خەتی نەسخ و سولسی لێ فێربووە. حەمدوڵڵا ئوستادی تەڕدەستی شەش جۆرە خەتی بە نێوی «الاقلام الستة» یا «شەش قەڵەم»ی وەک: سولس (ثلث) و موحەققەق (محقق) و نەسخ و روقعە و تەوقیعی و ڕێحانییە و کتێبێکیشی هەر لەم هونەرەدا نووسیوە و ئەم نموونە خەتانەی تێدا باس کردووە و بە نموونەی هێناونەوە.(٤٨)
حەمدوڵڵا شاگردێکی زۆری، لەوانی سەرمەشقی ویی درێژە پێ داون و پێی گەیاندوون ئەو هونەرەیان لە پاش خۆی لێ هەڵگرتووەتەوە. سەردەفتەری وان نێوی وەک: مستەفای دەدەی کوڕی (مر: ٩٤٥ک/ ١٥٣٨ز) و شوکروڵڵای زاوای (مر:٩٥٠ک/ ١٥٤٣ز) و جەلالی کوڕی محێدین و جەمالەدینی برای و ئەحمەدی قەرە حەساوی (مر:٩٦٣ک/ ١٥٥٥ز) و عەبدوڵڵا چەلەبیی ئاماسیەیی بەرچاو دەکەون. لە هاوچەرخانی لاری شێخ حەمدوڵڵا، نێوی وەک عەلی کوڕی یەحیا و محێدین قازب عەسکەری ئەدرنەیی لە نێوان خۆشنوویسانی گرینگی سەروبەندی عوسمانییاندا دەبیندرێن.
ب ی. ڕیازییات و ستێروانی و فیزیک (ژمارەناسی، ستێرناسی، خۆڕسکناسی) ژمارەناسی و ستێرناسیی عوسمانیی چەرخ و چاخی سوڵتان بایەزیدی دووەم و سەلیم یاوز دەشێ بگوترێ درێژای هەمان ئێکۆلی

سەمەرقەندە، کە ئولوبەگ و قازی زادەی ڕۆمی و غیاسەدینی جەمشیدیی کاشانی بە هۆی عەلی قوشچییەوەیان دامەزراندووە و دەینوێنن.

زانای هەرە نامێی ژمارەناسی و ستێرناسیی سەردەم، سینان پاشایە. قازیی ئەستەمبۆڵ، کوڕی خدربەگی بە ناووبانگە. سینان پاشا. کە بە خواجە پاشاش ناسراوە، لە نێوان سالانی ١٤٤٠ – ١٤٨٦دا ژیاوە. سەرەتای خوێندنی لە ئیزنیک بووە. دەگەڵ هاتنە سەرتەختی بایەزیدی دووەمدا لە فێرگەی دارولحەدیس، لە ئەدرنە، مانگی بە ١٠٠ ئاقچە دامەزراوە و ژمارەناسی و ستێرناسیی لە عەلی قوشچییەوە فێربووە. ئەم کە ئەدیب و کەلامناس و فەیلەسووف و موتەسەویفیش بووە، زێتر لە ١٥ کتێبی لەم ڕشتەیەدا نووسیوە. جگە لە سێ کتێبی بە تورکیی، لەمەڕ ئەدەبیات و تەسەوف، کتێبەکانی دیی بە عەرەبی نووسیون و شاگردێکی زۆری پێ گەیاندوون و هەرە نامێیان مەلا لوتفییە.

دوو کتێبی سینان پاشا، بەش بەوەندەی سەرەودەری بە ئێمە گەیشتبێ، یەکێکیان ستێرناسی و ئەوی دیکەیان لە بارەی ئەندازەوە، سەر بە زانستە بنەڕەتەکانن. یەکێ لەمانە ئەو شەرحەیە، کە بە فەرمانی سوڵتان فاتیح، لە نامیلکەی ئەستێرەناسییەکەی چەغمینی کردووە[٤٩]. هەرچی ئەوی دیکەیانە نامیلکەیەکی چکۆلەیە، کە عەلی قوشچی لەمەڕ ڕەواندنەوەی گرێکوێرەیەکی ئەندازە، هێنابوویە گۆڕێ، ئەم نامیلکەیەش ژمارەی ٧٢١ی لە کتێبخانەی کوپرولو لێ دراوە[٥٠]. زانای سەرگەرمی ژمارەناسی و ستێرەناسیی دووەمی سەردەم، میرم چەلەبییە (مر: ١٥٢٥). نێوی ڕاستەقینەی میرم چەلەبی محەمەد کوڕی محەمەدە و نەوەی قازی زادەی ڕۆمی و عەلی قوشچییە و لە خزمەت خواجەزادە و سینان پاشا دەرزی خوێندووە و بڕێ کتێبی لەمەڕ ژمارەناسی و ستێرناسی و ئوستورلاب و ستێرلۆگی داناوە و زۆربەی کتێبەکانی پێشکێش بە سوڵتان بایەزیدی دووەم کردووە.

کتێبی هەرە بەناووبانگی وی، ئەو شرۆڤە فارسییەیە کە بە فەرمانی سوڵتان بایەزیدی دووەم لە زیجی ئولوغ بەگی، بەسەر ناوی «دستور العمل و

تصحيح الجدل»ەوە دەرکردووە[٥١]، جا بۆ لە زیجی ئولّوغ بەگ گەیشتن، ئەو شرۆڤەیە تا بلّێی کارێکی بەسوود و پێویستە. میرم چەلەبی بە سای ئەو کتێبەوەی، لە دوای زانای ئەندەلوس، «البتروجي» (١٢١٧) لە دنیای خاوەری ئیسلامەتیدا، لەمەڕ ئەو چالاکییانەی، بۆ پووچاندنەوەی سیستەمی بەتلەیمووس Pstolemaios بە خەرج دراون بە یەکێ لە ئالاّ هەڵگرانی ئەو مەیدانە دادەنرێ.[٥٢]

ژمارەناسی گرینگی دیکەی هەر ئەو سەردەمە نەسووحی مەترەقچییە و بە دوو کتێبی ژمارەناسیی شاکاری سەرناو «جمال الکتاب» و «عمدة الحساب» نێوی دنیای گرتووەتەوە و هەردوو شاکارەکانیشی پێشکێش بە سوڵتان سەلیمی یاوز کردوون. کتێبی دووەمی لە ٢٢ پاژ پێک هاتووە.

ژمارەناسێکی دیکە موسلیحەدین کوڕی سینانە. کوڕی سینان دە ساڵی ٩٠٥ک/ ١٥٠٠ز دا کتێبێکی ژمارەناسی و هیدرۆستاتیکی (لەمەڕ هاوکێشیی و شاری شلکان «الموائع») بە ناوی سوڵتان بایەزیدی دووەمەوە نووسیوە. لەم کتێبەدا قسە لەوە کراوە کە تەنەکان هەریەکە کێشی تایبەتی خۆی هەیە و بە پێی یەکێ لە ئەزموونە هێدرۆستاتیکەکانی ئارخمیدس Arkhemedes ئەگەر تەنێکی لە دوو ماددە لێک جوێ پێک هاتگ، بە نموونە: لە دەفرێکی «زیو»دا دانێ و بێ ئەوەی دەفرەکە تێک بدەی، دەزانی مقداری هەریەک لەم مادەیە چۆن لێک جوێ کەیەوە[٥٣].

نووسیارانی ژمارەناس و ستێرناسی دیکەی سەردەم ئەمانەن:

مەلا لوتفیی تۆقاتی کە، بە نێوی ساری لوتفیش ناسراوە، یەکێکە لەو زەبردەستانەی کتێبێکی لەمەڕ ئەندازە بە نێوی «تضعیف المذبح» (المسبع – وەرگێڕ –)ەوە نووسیوە. کتێبەکە قسە لەمەڕ گرێکوێرەی لە ئەوروپا بە گرێکوێرەی دیلۆس Delos Proplame ناسراو دەکا... کتێبەکە بەوە دەست پێ دەکا بە یەکدی گردەبڕکردنی هێڵ، مەتر چوارگۆشە و شکڵی دیکە دەست پێ دەکا، ئەوە ڕوون دەکاتەوە بە دوو مۆرە [شەشپاڵوو] (مکعب) – وەرگێڕ – لەتەک یەکدی دانان نییە، بگرە هەشت جار گەورە کردنەوەیەتی. بێ لەوە پەل

بۆ باسی ئوسوولّی (هاوڕێژەکیی ناوین – التناسب المتوسط) داویّ. لەمەش بترازێ، کتێبەکە باسی ئەوە دەکا ئەگەر فەرمانڕەوایەک ئەندازە نەزانێ، لە بڕیار و حوکمداندا ڕەنگە بە هەڵەدا بچێ. ئەم کتێبە پڕبەهایە ئا. ئادی وار مردوویە بە فەڕەنسزی[٥٤]. محێدین محەمەدی ژمارەناسی بەنازناوی حاجی ئاتمە ناسراو، پاش لە ١٤٨٤دا مردنی کتێبێکی ژمارەناسیی بەسەرناوی «مجمع الفواد»وە نووسیوە و بە ناوی «مجموع القواعد في الحساب»یشەوە نێوی ڕۆیشتووە. ئەم کتێبە بە تورکی نووسراوە. لە سێ پاژدا سەروبەرنراوە[٥٥]. خەیرەدین و پیر مەحموود سدقیی شاگردی یەک لەم دوو ژمارەناسانە، خواجە، کە لە سەردەمی بایەزیدی دووەمدا ژیاوە کتێبێکی بە نێوی «مفتاح کنز ارباب قلم و مصباح دررموز ارباب رقم»وە بە زمانی عەرەبی داناوە شاگردەکەشی ئەم کتێبەی بەرفرەوان کردووەتەوە و کردوویە بە تورکی.

هەروەها دەکارین، لە ڕیزی ئەو ژمارەناس و ستێرناسانەی لەم سەروبەندەدا پێ گەیشتوون، ئی وەکو محێدین نیکساریی شاگردی فەتحوڵلا شێروانی (مر: ٩٠ک/ ١٤٩٥ز) و محەمەد قوتبەدینی برای میرم چەلەبی و مەحموودی شاگردی سینان پاشا و مزەفەرەدین شیرازی و موتەبیب جەیلان، نێو بێنین. مزەفەرەدین شیرازیی هاوسەردەمی وان ئەندازەی ئیقلیدس Euklidesی لە فێرگەی «سەمانیە»ی ئەستەمبۆڵ بە دەرز گوتووەتەوە و بێ لەمە پەڕاوێز و قەید و تەزبیبیشی بۆ ئەندازەی ئیقلید نووسیوە. شیرازی، لە شاگردانی سەدرەدین شیرازی و جلالەدین جەووانی بووە. هەرچی جەیلانە نامیلکەیەکی بە زمانی فارسی لەمەڕ ستێرنامە و ستێرناسی، لەمەڕ کاری ساڵنامەنووسیی لە بۆ شازادە قۆرقوتی کوڕی سوڵتان بایەزیدی دووەم نووسیوە.

٢ – ٢ – ٥: بژیشکی و دەرمانسازی

عوسمانییەکان چون سەدەکانی ١٤ و ١٥، لە سەدەکانی ١٦هەمیشدا وەتەنگ دامودەزگا و مەڵبەندی فێرکردن و پەروەردەکردنی تەندروستییەوە هاتگن و بژیشکییان پاراستووە، دەشێ بژیشکی و دەرمانسازیی عوسمانیی ئەم سەروبەندە بە درێژای لە بژیشکی و داودەستووری ئیسلامەتی تێگەیشتن لە قەڵەم بدرێ. ئەمەش، ڕاستیت گەرەکە سەرچاوەکەی لە داودەستوورگەلی ئیبن سینا (شینە؟)ی کوردی بەیتاڵدایە.

یەکێ لە هەرە نامێ و گرینگی بژیشکانی ئەوان ڕۆژگار، قوتبەدین ئەحمەدی بژیشکە (مرگ ١٤٥١ – ١٤٦٩). قوتبەدین یەکێ لە وەزیر و پزیشکانی ئەبو سەعید گورگانیی نەوەی تەیموور بوو. بەسەر مەرگی ئەبوو سەعید لە ١٤٩٩دا، هەر لەو سەروەختەدا هاتووەتە ئەنەدۆڵێ و دەخزمەت سوڵتان محەمەد فاتیحدا بژیشکیی کردووە. هیچ ئاسەوارێکمان لەم کەڵە بژیشکە فرە پلەوپایە بەرزەوە دەست نەکەفتگە. بۆ خۆی بژیشکی زۆری پێ گەیاندوون، بژیشکی زۆر بەنرخ و پایەداری سەردەم، عەلی چەلەبی، ئەم زاتە پێی گەیاندووە. بژیشکی گیا و گۆڵیش بووە.

بە پێی کتێبی «شەقائق» میزگیرانی بە لوولەی میزبەردان چارەسەر کردووە و بەم لوولانە ناوی دەرکردبوو[٥٦]. ئاخی چەلەبی لە بابەت میزەڕۆ (المجاري البولية – Uroloji) وە زۆری لێ فێربووە.

بژیشک ئاماسیەییە بژیشکی لە «دارالشفا»ی ئاماسیە خوێندووە. کتێبێکی بژیشکایەتیی هۆنراوەی بە زمانی فارسی بە نێوی سوڵتان محەمەد فاتیحەوە هەیە و نێوی لوتفی محەمەدخانی بەسەرەوەیە. کتێبێکی دیکەشی بەسەرناوی «قاسمیە»وە هەیە.

یەک لە بژیشکانی زۆر نامێی سەروبەندی دیکە، ئاخی چەلەبییە (١٤٣٤ – ١٥٢٤). بۆ خۆی نەشتەرگەریش و بژیشکیشە. دەگەڵ بژیشک کەمال شیرازیی بابیدا پێکەوە لە ئێرانەوە هاتووەتە ئەنەدۆڵێ. پێشان دەخزمەت ئیسماعیل بەگی چاندارئۆغلوو و پاشان دەخزمەت سوڵتان فاتیحدا بووە.

زووتر دەگەڵ بابیدا، لە ئەستەمبۆڵ نەخۆشخانەیەکی تایبەتی کردووەتەوە و لەبەردەستیدا فێرە بژیشکی بووە. پاشانەکێ لە خزمەت قوتبەدین و ئاڵتوونی زادە دەرزی خوێندووە. لە سەروبەندی بایەزیدی دووەمدا جاری سێیەم، سەرلەنوێ کراوە بە سەرۆک بژیشک. لە تەمەنی نەوەد ساڵیدا، دە ١٥٢٤دا، لە میسر مردووە. بۆخۆی، بە تایبەت پسپۆڕی نەخۆشیی گورچوو و میزەڵدان بووە و لەم بابەتەدا کتێبێکی بەنرخی، لە ١٠ بەش پێکهاتگ نویسیگە و نێوی «فائدة حصاة»ە.

ئیبن کەمالی بابی ئەم بژیشکە، کتێبی «الموجز في الطب»ی کە ئیبن سینان دە شەرحی کتێبی «القانون في الطب»ی ئیبن سینایدا نووسیوە، کردووە بە تورکی[٥٧].

هەروەها یەکێ لە بژیشکانی دیکەی سەردەم دەتوانین نێوی محێدین محەمەد (مر: ٩١٠ک/ ١٥٠٤ز) و حاجی حەکیم (مر: ٩١٣ک/ ١٥٠٧ز) و بەدرەدین قەیسوونی زادە (مر: ٩٢٠ک/ ١٥١٤ز) و محەمەد کوڕی لوتفوڵڵا و مووسا جالینۆسی ئیسرائیلی کە زێتر بە کاری دەرمانسازییەوە خەریک بووە وە بیر بێرینەوە، مووسای جالینۆسی مووسەوییە. بە فەرمانی ئەخی چەلەبی، لە مەڕ خاسیەت و تایبەکارییەکانی چارەسەری نەخۆشییان کتێبێکی نووسیوە و زۆری لە «کلیات»ی ئیبن روشد وەرگرتووە.[٥٨] لەم سەردەمەدا کتێبێکی سەربە دەرمانسازی و نەخۆشییە ناوسکەکانیشی کردووە بە تورکی. ئەم کتێبە تەرجەمەی تورکیی «الحاوي الصغیر» [٥٩]ی بە عەرەبیی مەحموودی کوڕی زیائەدین ئەلیاس شیرازییە (مر: ١٣٣ز)، کە ئەحمەدی کوڕی بالیسی فەقیە کردوویە بە تورکی.

هەر لەم سەردەمەدا کتێبێکی دیی بە تورکی تەرجەمەکراوی بژیشکی دەبینین. ئەم کتێبە لە زمانی یۆنانیڕا کراوە بە تورکی. کتێبەکە، کە بۆ خۆی لە کتێبێکی بژیشکی، لەسەردەمی بایەزیدی دووەمدا، لە قەڵای موودان، لە کاتی داگیرکردنی مۆرادا وەگیرکەوتووە، هاتووەتە گۆڕێ.

تەرجەمەکەی ناوی «جەڕاحنامە» یان «علائم جراحین»ی پێوەیە و لە ساڵی

١٥٠٠دا تەواو بووە. ئەم کتێبە لە کاتێکدا نە نێوی نووسیارەکەی و نە نێوی ئەسڵییەکەی ئاشکرا و ڕوونە هەروەها، نێوی تەرجەمەکەشی نازانین(٦٠). لە پاژی ٢٢ی کتێبەکەدا «نەخۆشیی فەرەنسزی» فەرەنگی «سلفس – وەرگێڕ»، کە لە سەفەربەری ١٤٥٩دا قڕاڵی فەرەنگ، چارل Charlesی هەشتەم کردوویەتییە سەر ناپۆلی باس کراوە و ئەم نەخۆشییە لە نێو عوسمانییان بۆ یەکەم جار زاندراوە.

هەروەها دەتوانین دووا کتێبێ، کە ئیبن کەمال لەمەڕ زایەند «سێکس» بەهێزکردن، بە فەرمانی یاوز دایناوە، باس بکەین. نێوی کتێبەکە «رجوع الشيخ الي صباه في قوة الباه»ە.

ئیدریسی بدلیسی

بەشی دووەم

کتێبەکانی ئیدریسی بدلیسی

هەروەکو لە پێشترەوە باسمان کرد، ئیدریسی بدلیسی بەهرەمەندێکە، خامەی دە مەیدانی زۆر بابەتدا تاوداوە. بابەتی کتێبەکانی لە فەلسەفەڕا بۆ بژیشکی، لە سیاسترا بۆ تەسەوف، لە دیرۆکڕا بۆ حەدیس و قورئان شرۆڤەکردن و لێکدانەوەی خۆی هەڵداوە. لێرەدا باسی کتێبەکانی بەکورتی، بە پێی بابەتەکانیان دەخەینە پێش چاو:

١- کتێبەکانی سەر بە زانستەکانی هونەر

١ – ١: بژیشکی

سەرچاوە و ژێدەران لەمەڕ دوو کتێبی جوێ جوێی دەدوێن. یەکەمیان بە نێوی «رسالة الأبا عن مواقع الربا»، دووەمیان بە نێوی «رسالة في طاعون و جواز الفرار عنه» بە نامێین[٦١]، بەڵام ئێمە بەوەندەی بۆمان ساغ بووەتەوە، ئەمانە دوو کتێب نین، بگرە تاکە یەک کتێبە، کە بە دوو نێوی لێک جیاواز لەبەری نووسراونەوە. ئەم کتێبە کە بە زمانی عەرەبییە و بە مەزەندە ڕەنگە لە دەوروبەری ساڵی ١٥١٢دا نووسرابێ، لە نەخۆشیی پەتا و چۆن خۆ لێپاراستنی دەدوێ. وەک دەڵێن کتێبەکە محەمەد ساڵح ئەفەندیی بدلیسی لە سەردەمی سوڵتان محەمەدی یەکەمدا کردوویە بە تورکی[٦٢].

نوسخە دەسنووسەکانی ئەم کتێبە لەم جێگایانە هەن: سەلیم ئاغا، ١٢ – ٧٢، عەلی پاشای شەهید ٢٠٣٣، بەرلین. ٦٣٧١ .

١ – ٢: ئاژەڵناسی

ئەو کتێبەی لەمەڕ ئاژەڵناسی نووسیوە، بە سەرناوی «ترجمة حیاة

الحیوان»ە، کتێبەکە، هەروەک لە نێوەکەیڕا دیارە تەرجەمەی فارسیی کتێبی «حیاة الحیوان»ی نامێی زانای میسری، کەمالەدین محەمەد کوڕی موسا ئەلدەمیری (مر: ٨٠٨ک/ ١٤٠٦)یە[٦٣]. نێوی ئەو گیانلەبەرانەی دەو کتێبەدا هاتووە، بە پێی زنجیرەی ئەلفبێکە ڕیزبەندی کراون. بدلیسی ئەم تەرجەمەیەی لە سەردەمی داگیرکردنی میسردا جێبەجێ کردووە. لەبەر ئەوە دەکرێ بڵێین ئەم تەرجەمەیە لە دەوروبەری ساڵانی ١٥١٧ یا ١٥١٨دا سەروبەرنراوە. ئیدریسی بدلیسی ئەم کتێبەی کە هێندێ نوسخەی بەسەرناوی «حیاة الحیوان» یا «أحیاء الحیوان لترجمان حیاة الحیوان»یشەوە ناسراوە، بە سوڵتان سەلیمی یاوزی پێشکێش کردووە.

نوسخەکانی دەستنووسی ئەم کتێبە لەم کتێبخانانەدا هەن: سەرای تۆپ قاپوو، کۆشکی ژمارە: ١٦٦٥، ئەم نوسخەیە بە دەسخەتی ئیدریسی بدلیسی خۆی نووسراوەتەوە[٦٤].*

* لە ساڵی ١٩٨٢دا بۆ خۆم چوومە کۆشکی ژمارە ١٦٦٥، ژمارەیەک کتێبی ئیدریسی بدلیسیم دیتن. کتێبی «سیاحەتنامە»ی ئەولیا چەلەبیشم، کە بە دەسخەتی خۆی نووسراوە، دیت. ئەوەی نابێ لە بیرکرێ، وەختی خۆی د. حسێن داقوقیی دۆستم حەکایەتی قەسیدەیەکی بۆ کردبووم، کە گۆیا لە کتێبی ئەم سیاحەتنامەیەدا هەیە و بە زمانی کوردییە و ئولیا چەلەبی، لەمەڕ زمانی کوردی و شێوەکانی و هێندێ سترانی کوردی و بنەچە و ڕەچەڵەکی کورد دوواوە. منیش لە نوسخە چاپکراوە عوسمانییەکەیدا ئەم باس و خواسەم بەرچاو نەکەوت... بە پرسیار بۆم ڕوون بووەوە کە تورکەکان ئەم باسەیان لێ لابردووە و کەسیش بە تەنگییەوە نەهاتووە. بەڵێ لەم کتێبخانەیەدا کتێبەکەم دیتەوە و نواڕیمە ئەو چەند لاپەڕەیە کە لابراون، دیتم قەسیدەیەکە، بە زمانێکە، نە کوردییە و نە هیچ، نووسیار بۆ خۆی شتێکی دەس کەوتووە و هێندێ لە زاری زازایی دەچێ و زازاییش نییە. باسی نیشتنەوەی کەشتییەکەی نووح دەکا و گۆیا ئەو کەشتییە لەسەر چیای ئارارات نیشتووەتەوە و ئەویش وڵاتێکی ئاوەدان بووە و پاشای شارەکەیان نێوی کوردۆییم بووە. زمانەکەشیان نە تورکی و نە عەرەبی و نە

١ – ٣: لەمەڕ گەردووnناسی

ئەم کتێبە ناوی «رسالەء بحریە» یا «ربیع الأبرار»ە و بە فارسی لەبەرەو ئاخر و ئۆخری فەرمانڕەواییی سوڵتانی ئاق قۆیونلووان، یەعقووب بەگدا نووسراوە و پێشکێش بەو کراوە. ڕەنگە لە نێوان ساڵانی ١٤٨٨ – ١٤٩٠دا نووسرابێ. کتێبەکە بۆ خۆی لە چواربەش پێک هاتووە. لە بەشی یەکەمدا باسی ئەوە کراوە، کە دنیا چۆن لە چوار سریشت هاتووەتە گۆڕێ و چوار وەرزی ساڵ لە سۆنگەی چی پەیدا دەبن. بەشی دووەم لەبارەی هاتنە گۆڕێی خۆڕسک و ڕووداوان دەدوێ. لە بەشی سێیەمدا باسی ئەوە کراوە، وەرزی بەهار چۆنە و فەرقی دەگەڵ وەرزەکانی دیکەدا چییە. لە چوارەم پاژدا باسی جیرمە ئاسمانییەکان و کەش و ئاو و هەوا کراوە.

تاکە نوسخەی سەرەودەر زانراوی ئەم کتێبە، لە کتێبخانەی سولەیمانییە، بەشی ئەسعەد ئەفەندیدا بە ژمارەی: ٦/١٨٨٨ تۆمار کراوە. ئەم نوسخەیە لە زیلحەجەی ساڵی ٩٥٢ک/ کانون الأول ١٥٤٦ز دا بەخەتی نەستەعلیق (نەسخی تەعلیق) لەبەری نووسراوەتەوە.

٢- کتێبی فەلسەفی و کەلامییەکانی وی

ئیدریسی بدلیسی زۆر لە نزیکەوە سەروکاری لەگەڵ مەسەلە فەلسەفی و کەلامییەکاندا هەبووە و لەم ڕشتانەشدا کتێبی نووسیوە. کتێبگەلێ لەم بابەتانە بەمە گەیشتبن ئەمانەن:

٢ – ١: رسالە فی النفس

کتێبی هەرە گرینگی ئیدریسی بدلیسی کە ڕووت دەگەڵ فەلسەفەدا هاوسەروکارە، ئەم کتێبەیەتی. کتێبەکە لە دەروازەیەک و شەش پار و

فارسی بووە... ئەم چەند لاپەڕەیە نووسیارێکی فەلەمەنشی کردبووی بە وتاریک و بە فەرهەنگۆکێکەوە دەزیمنی چەند وتارێکیدا (ئینیستیتووی پاریس) بەسەرناوی (دراسات کردیة)ەوە بڵاوی کردووەتەوە.

ئەنجامێ (خاتمة) پێک هاتووە. بابەتەکەی سەروکاری دەگەڵ ڕۆح (نەفس) و مەسەلەگەلی سەر بە نەفس هەیە. ئیدریسی بدلیسی لە بابەت نەفسەوە، دەژێر کارکردی ئیبن سینا و فەیلەسووف و کەلامزان نەجمەدین عەلی بن عومەر ئەلقەزوینی – دا، کە بە «الكاتبي» مەشهوور (مر: ٦٧٥ک/ ١٢٧٦ز)، بووە؛ چونکە بدلیسی لەم کتێبەیدا بەخەست و خۆڵییەوە لەو دوو فەیلەسووفە، بە تایبەت لە ئیبن سیناوە نەقڵ دەکا.

تاکە نوسخەی ئەم کتێبە وەک زاندرابێ، لە کتێبخانەی جۆن رایلاند John Rylands، لە شاری مانچستەر Manchester، لە ئینگلتەرەیە. بە ژمارە ٣٨٥ تۆمارکراوە. مێژووی نووسرانی دیار نییە. بەخەتی تەعلیق نووسراوە(٦٥).

٢ – ٢: شەرحی حاشیەی تەجرید

کتێبێکی وا، لە کن کتێبنووسانی عوسمانی نیسبەت دراوەتە پاڵ بدلیسی(٦٦)، تا ئەوڕۆکە هیچ نوسخەیەکی بە دەست نەکەوتووە. کتێبێکی بەوجۆرە کە بە عەرەبی داندراوە، بنواڕینە نێوەکەی، دەبێ شەرحی ئەو پەڕاوێزە بێ کە سەید شەریفی گورگانی (مر: ١٣٤٠ – ١٤١٣) بەسەرناوی «حاشية تجريد»ەوەی لە «تجريد الكلام»ی نەسیرەدین توسیی، فەیلەسووفی نامێ کردووە.

٢ – ٣: مناظرەء عشق باعقل

ئەم کتێبە نیوە فەلسەفی و نیوە تەسەوفییانە ماهییەتە، بەتەرزە پەخشانێکی فارسی نووسراوە. هەروەک لە نێوەکەیڕا بەدیار دەکەوێ، عەقڵ و ئەشقی کردووەتە بابەتی باس و خواس. تەنیا نوسخەی دەسنویسێ، کە تا ئێستا زاندرابێ، لە کتێبخانەی دەوڵەت لە بایەزیدە و بە ژمارە ٥٨٦٣ تۆمارکراوە و بە خەتی نەستەعلیق نووسراوە و لە ساڵی ١٢٦٦/١٨٥٠دا بە دیاری پێشکێش بە کتێبخانەی سوڵتان عەبدولحەمید کراوە.

٢ – ٤: بەرپەرچی ڕافزییان

بە پێی زانیـاریی ریفعـەت ئەفەندی لـە سـەرچاوەکاندا، ئیدریسـی بدلیسـی بەربەچدانەوەیەکی ڕافزییەکانی بە زمانی عەرەبی نووسیوە[٦٧]. تا ئەمڕۆ هیچ نوسخەیەک لەم کتێبەمان وەگیر نەکەوتووە.

٣- کتێبەکانی لەمەڕ تەسەوف

ئیدریسی بدلیسی لەمەڕ تەسەوفیش زۆری کتێب نووسیون. ئەگەر ئەم کتێبانەی سەربە تەسوفی دەگەڵ کتێبەکانی سەر بە ڕشتەکانی دیکە بەراورد بکەین دەزانین ژمارەیان چەندە. بە پێی ئەو هەندە زانیارییەی هەمانە ژمارەی کتێبە تەسەوفییەکانی شەشن، دووانیان لە دانانی خۆی و ئەوانی دیکەیان شەرح و شرۆڤەکردنن.

٣ – ١: ئەوانەی بۆ خۆی دایناون

٣ – ١ – ١: کنز الخفی فی بیان مقامات الصوفی

کتێبێکی بەو حاڵ و ڕەنگەی ئیدریسی بدلیسی کە ڕەنگە بە عەرەبی نووسرابێ تەنیا لەلایەن محەمەد تاهیری بورسەییەوە زاندراوە[٦٨]. تا ئەوڕۆکە بە تووشی هیچ نوسخەیەکییەوە لە هیچ کۆییەک نەهاتووین.

٣ – ١ – ٢: مرأة العشاق

ئیدریسی بدلیسی ئەم کتێبەی، کە بە زمانی فارسییە، پێشکێش بە سوڵتان سەلیم یاوز کردووە. کتێبەکە برێتییە لە بەراییەک و دوو پار و مەبەست (مەقسوود) و شتێکە لە تەرزی پەخشانیش و هەڵبەستیش. مەقوولاتی تەسەوف و زاراوەکانی وی، بابەتی هەمەجۆری تەسەوف، لە بابەتە سەرەکییەکانی کتێبەکەن. نوسخەیەکی کتێبەکە لە کتێبخانەی سولەیمانییە، لە بەشی ئەسعەد ئەفەندیدا بە ژمارە ٤/١٨٨٨ تۆمارکراوە. ئەم نوسخەیە بە خەتی محەمەد کوڕی بیلال لەساڵی ٩٥٤ک/ ١٥٤٦ز دا بەخەتی نەستەغلیق بەرگیراوەتەوە.

۳ – ۱ – ۳:تحفهء درگاه عالی

کتێبێکی ده شێوه و ناوەڕۆک تەسەوفی وەی تەرحە، تەنیا لە لایەن ی.چ. ئوزون چارشولووەوە نیسبەتی وەباڵ ئیدریسی بدلیسی دراوە[٦٩]. لە سەرچاوەگەلێکی دەستمانی پێ گەیشتووە، باس و خواسی ئەوە هەیە کە ئیدریسی بدلیسی کیتاوێکی وەی حاڵ و تەورە هەس. دەو هەموو کتێبخانانەی بەسەرمان کردوونەوە تووشی کتێبێکی وا نەهاتووین.

۳ – ۲: کتێبە شەرحەکانی

۳ – ۲ – ۱: شرح فصوص الحکم

بێ ئەوەی ئاگاییمان لە سەروسۆراخی هیچ یەک لەو ژێدەرانە بێ، کە هەن، ئەم کتێبەی، کە بەوی نیسبەت دراوە[٧٠] هەروەک لە نێوەکەیڕا دیارە، ڕەنگە شەرحی بەعەرەبی نووسراوی کتێبی «فصوص الحکم»ی موتەسەویفی مەزنی عەرەب (١١٦٥ – ١٢٤٠) ئیبن ئەلعەرەبی بێ.

۳ – ۲ – ۲: شرح الخمریة

ئەم کتێبە کە شەرحی عەرەبیی[٧١] «القصیدة الخمریة»ی شاعیری موتەسەویفی نامێ. ابن الفارض المصری (١١٨٢ – ١٢٣٥)یە. حەیفێ، تا ئەوڕۆکە تووشی هیچ نوسخەیەکی، کە هەبێ نەبووین.

۳ – ۲ – ۳: الحق المبین فی شرح الحق الیقین

لە ئەسڵەکەدا «حق المسین في شدة حق الیقین» نووسراوە، ئەو کتێبە شەرحی کتێبە تەسەوفانەکەی مەحموودی شەبوستەرییە، کە بە نێوی «الحق الیقین» مەشهوورە.

ئەم شەرحە بە نێوە کورتەکەشەوە کە «شرح الحق الیقین»ە بە نامێیە، ئیدریسی بدلیسی ئەم شاکارەی لە دوادوای سەردەمی سوڵتان بایەزیدی دووەمدا کە لە مەکەی شەریف بووە، سیاییی بۆ گرتووەتەوە و لە سەرەتای

سەردەمی سوڵتان سەلیمی یاوزدا هەنگین توانیویەتی بینووسێ؛[٧٢] بۆیە لەوانەیە لە ساڵانی ١٥١٢ – ١٥١٤دا نووسرابێت. کتێبەکە بریتییە لە هەشت پار (باب)، چەندین بابەتی سۆفییانە و مەسەلەکانی یەکیەتیی هەبوون (وحدة الوجود)ی تێدا باس کراون، ئیدریسی بدلیسی ئەم نووسینەی بۆ سوڵتان سەلیمی یاوز کردووە بە دیاری، تاکە نوسخەی زاندراوی بە ژمارە ٢٣٣٨ لە ئایا سۆفیا پارێزراوە.

٣ – ٢ – ٤: شرح منظومەء گلشن راز

ئەمە شەرحی کتێبەکەی مەحموودی شەبوستەرییە، کە بە «گلشن راز» ناسراوە، ئەم کتێبە بۆ خۆی لە بابەت سۆفیزم، شرۆڤەی هەڵبەستەکانی گوڵشەنی ڕازە، هێندێ سەرچاوە لەو باوەڕەدان کە ئەم کتێبە فارسییە[٧٣] هی ئیدریسی بدلیسی خۆیەتی، بەڵام نوسخەی لە کتێبخانەکاندا زۆرە و بە نێوی ئیدریسی بدلیسییەوە نییە، بگرە بە نێوی حیسامەدین بەدلیسیی بابیەوەیە، لە بەراییشدا ئەوەمان ڕوون کردەوە، کە بابی کتێبەکەی شەبوستەریی شەرح لێ داوە، دوو شەرحی ئەم کتێبە یەکێکی لە کتێبخانەی سولەیمانییە و ئەوی دییان لە کتێبخانەی سەلیم ئاغادا پارێزراوە.

٤- کتێبە سیاسی و ئاکارەکییەکانی وی

مەلا ئیدریسی بدلیسی ئاوڕی لە پرسێن سیاسی و ئاکاریش داوەتەوە و لەم بابەتەدا کتێبی جوان جوانی نووسیون، لەم جۆرە کتێبانەی بەمەگەیشتبن، دوو کتێبی زۆر گرنگی ئەمانەن:

٤ – ١: مرآة الجمال

ئەم کتێبە لە سەروبەندی بایەزیدی دووەمدا بە فارسی نووسراوە و پێشکێش بە سوڵتانی نێوبراو کراوە، ئەم شاکارە تژی پەیف و قسەی کورت و حەکیمانەی سەر بە ئاکار و سیاسەتە و بڕێ تەمێ و ئامۆژگاریی ڕێنیشاندەری شایستەی سوڵتان و فەرمانڕەوایانی تێدایە، ئەمە لە پێش

کتێبی «قانون شاهنشاهی»دا له پاژی ئەسعەد ئەفەندی له کتێبخانەی سولەیمانییەدا هەڵگیراوە، نوسخەکە له ٩٥٢ک/ ١٥٤٦ز دا محەمەد کوڕی بیلان بەخەتی نەستەعلیق لەبەری نووسیوەتەوە.

٤ – ٢: قانون شاهنشاهی

ئەم کتێبە، کە وەک «مرآة الجمال» لە ماهیەتێکی سیاسی و ئاکاریدایە و هەردووکیان لێک دەچن، کتێبێکە بە فارسییە و پێش مەرگی سوڵتان سەلیم یاوز تەواوکراوە، بەڵام ئەم شاکارە هەروەک لە ناوەکەیڕا بەدیاردەکەوێ بە نێوی سوڵتان سولەیمانی قانونییەوە نووسراوە و پێشکێش بەو کراوە، هەر لە دوای مەرگی سوڵتان سەلیم یاوز بە مەودایەکی زۆر کورت، ئیدریسی بدلیسی هەر بەیەک دوو مانگی چوونە سەرتەختی سوڵتان سولەیمانی قانونی ڕاگەیی و ئێستاش ڕوون نییە گەلۆ ئەم کتێبە ئی خۆی یا ئی ئەبولفەزلی کوڕیەتی و بە سوڵتان سولەیمانی قانوونیی پێشکێش کردووە؟ وێڕای ئەوەش حەسەن تەوەکولی دەڵێ ئیدریسی بدلیسی ئەم کتێبەی پاش مەرگی سوڵتان سەلیم یاوز بە ماوەیەکی کەم تەواو کردووە. بەڵام بەسەر مەرگی سوڵتاندا چەند قەسیدەیەکی کە لە پەسنیدا نووسیبوو، لێ دەرێناوە و ئەوجا بە سوڵتان سولەیمانی قانوونیی پێشکێش کردووە(٧٤).

ئەم کتێبە کە وا پێ دەچێ پاش «حیاة الحیوان» نووسراوە، لە پێشەکییەک و چوار مەبەست (مەقسەد) پێک هاتووە، هەروەک لە «مرآة الجمال»دا کراوە، ئیدریسی بدلیسی لەم کتێبەشدا چۆن بە ئەندازەیەکی بەربڵاو لە کتێبی لە نوواوەی هەموانەوە، جەلالودینی دەووانی کردووە، هەر بەو ڕادەیەش ئیقتباسی لە بیروبڕوا و فەرمایشتەکانی جامی و کەمالی و ئیقتباسی لە فیردەوسی و سەعدی و حافز کردووە.

هێندێ نوسخەی ئەم کتێبە لەم کتێبخانانەدا پارێزراون، ئەسعەد ئەفەندی ٢/١٨٨٨ مۆزەخانەی کتێبی ئیسلامی تورک (ئیستانبول) ٢٠٨٧ لێوەتۆژی ئێرانی حەسەن تەوەکولی ئەم نوسخانەی کردووە بە بنەما و تێزی

دوکتۆرایەکەی لەسەر ئەم کتێبە نووسیوە، بڵاوۆکی ڕەخنەکی و تەرجەمەی تورکیی «قانون شاهەنشاهی» ی ئیدریسی بدلیسی زانستگای ئیستانبول کولییەی ئەدەبیات پشکی دیرۆک، ئیستانبول ١٩٧٤، لێوەتۆژ لە تێزەکەیدا دە پێشدا، پاش ئەوەی لە ژیانی بدلیسی و کتێبەکانی کۆڵیوەتەوە، دەقە فارسییەکەی و تەرجەمە تورکییەکەی پێشکێش کردووە.

٥- کتێبە ئاینییەکانی

ئیدریسی بدلیسی لە مەیدانی فیقە (شەرع) و حەدیث (فەرمایشتی پێغەمبەر – د) و تەفسیر (لێکدانەوەی مانای ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز)یشدا کتێبی نووسیون، لەم کتێبانەیدا چەندین پرس و مەسەلەگەلی ئاینیی باس کردووە. ئەو کتێبانەی دە ڕۆژگاری ئەوڕۆدا بەدەست مە گەیشتوون ئەمانەن:

٥ – ١: کتێبە شەرعەکانی وی

٥ – ١ – ١: مناظره الصوم و العید

ئەم کتێبەی ئیدریسی بدلیسی وەک لە ناوەکەیڕا دیارە، دەگەڵ ڕۆژووگرتن و مانگی دەمەزاندا هاوسەروکارە، کتێبەکە لەسەروبەندی سوڵتان بایەزیدی دووەم، دەساڵی ٩٠٨/١٥٠٢ز دا بە زمانی فارسی نووسراوە، ناوبەناو هەڵبەست و کاوکاوێ پەخشانە و بە سوڵتان بایەزیدی دووەم پێشکێش کراوە. نوسخەیەکی لە کتێبخانەی سولەیمانییە، بەشی ئەسعەد ئەفەندی دا بەژمارە ٥/١٨٨٨ تۆمارکراوە. خۆی دەسنووسە، لە ساڵی ٩٥٢ک/ ١٥٤٦ز دا بەخەتی مەحموود کوڕی بیلال نوسخەگری لێ کراوە، (ذي القعدة) بەخەتی نەسخ تەعلیق نووسراوەتەوە.

٥ – ١ – ٢: شرح أسرار الصوم من شرح أسرار العباد

ئەم کتێبەش کە سەر بە خواپەرستییە و وەک یەکەم کتێبی لەم بابەتدا هەر لەمەڕ ڕۆژووگرتن و نەپەنییەکانی ڕۆژووەوەیە، کتێبەکە بە زمانی عارەبی نووسراوە، دەگەڵ کتێبی یەکەمیدای لەبەر یەکدی گری، لێک جیاوازن، مەلا

ئیدریسی بدلیسی ئەم کتێبەی دە مەکە، دە ساڵی ٩١٧ک/ ١٥١١ز دا نووسیوە و بە سوڵتان گاوریی کوێلەمەندی پێشکێش کردووە. نوسخەیەکی دەسنووسی کتێبەکە لە کتێبخانەی سولەیمانییەی ئایا سۆفیا، بە ژمارە ١٩٩٤ پارێزراوە.

٥ – ١ – ٣: رسالة في اباحة الأغاني

ئیدریسی بدلیسی بۆ خۆی لە کتێبی «قانون شاهنشاهی»[٧٥] یەکەیدا نووسیویە: کتێبێکم بەم نێوە بە فارسی نووسیوە، بەڵام تا ئەورۆ ڕاستی ئەو کتێبە نەهاتووین. ئیدریسی بدلیسی لەم کتێبەدا باسی سەرلەبەری ئەو دەنگ و ئاوازانەی بە شەرع و حەڵاڵن، ئەو ساز و سەنتوور و ئامێرە مۆسیقایانەی لێدانیان گوناه نییە، باس کردوون، مەلا ئیدریس هەروەکو لە کتێبی «قانون شاهنشاهی» یەکەیدا باسی حەڵاڵیی گوێ لە عود و نەی گرتنی ڕوون کردووەتەوە، هەروەهاش ئەم باسەی لە ڕوانگەی خۆیەوە، لەمەڕ مۆسیقا لە نامیلکەیەکدا بۆ خۆی نووسیوە و پشت بە بیروبڕوای شەرعزانی گەورە و بە دەستاوێز و بەڵگەی ڕوون، حەڵاڵیی ئەو شتانەی باس کردووە.

٥ – ٢: کتێبەکانی سەر بە حەدیس

ئیدریسی بدلیسی بەپێی داوودەستوری باو و لە ڕمێن دوو دانە کتێبی، یەکیان بەعەرەبی و بە نیوی «حديث الأربعين» (الأحاديث الأربعين) – وەرگێڕ[٧٦] و ئەوی دییان بە سەرناوی «چهل حديث» بە فارسی نووسیون و هەردوو کتێبەکەش ئەورۆ، کە بە دەست مە گەیشتین وا چاکە لەمەڕ هەریەک لەوان قسێکی بکەین:

٥ – ٢ – ١: ترجمة و تفسير الحديث (الأحاديث – وەرگێڕ) الأربعين

کتێبی یەکەمی ئیدریسی بدلیسی بەو نێوەیە. بە زمانی فارسی نووسراوە. هەروەک کتێبەکەی پێشینی، ٤٠ دانە حەدیسی بە هەڵبەست کردووە بە فارسی، دیسان هەر بە هەڵبەست، سەرلەنوێ حەدیسەکانی یەکەیەکە لێک

داوەتەوە و دەی یەکەمی ئەم چلە لە بابەتی ئیمان و ئیسلامن و دەی دووەمی لەمەڕ کاری چاک و خراپ و درێوە و دەی سێیەمی لەبارەی شتگەلێکن لە ڕووی ئاکار و ئەخلاقەوە بە فەزیلەت (ئەردەو) دەژمێردرێن، یان ناژمێردرێن و دەی چوارەمی باسوخواسی ئەو دنیا و حەشر و نەشرە.

ئیدریسی بدلیسی لە نووسینی ئەم کتێبەیدا دەبن کاریگەری و سرووشی «مەلا جامی»دا، کە ئەویش کتێبی (چهل حدیث)ی نووسیوە؛ چونکە هێندێ لە حەدیسەکانی کتێبەکەی مەلا جامیشدا دەقاودەق هەن و هەر کێشەی، مەلا جامی کتێبەکەی خۆی پێ هونیوەتەوە، کە «فاعلاتن مفاعلن فاعلن «– ب – – ب – ب – – ب –» وەرگێڕ». کتێبەکەی هەڵبەستووە(٧٨).

مەلا ئیدریسی بدلیسی لە بەراییی کتێبەکەیدا وا دەگەیەنێ، کە کتێبەکەی لە تەمەنی پەنجا ساڵی تێ پەڕاندووە، ئەوجا نووسیویە. بۆ خۆی فەرموویە، پەنجا ساڵی تەمەنم بە پڕوپووچ بەسەربرد، ئەوی ماوەمە، بە نیازی وەی لە شەفاعەتی حەزرەتی پێغەمبەر (د) بەخورداربم، لە نووسینی ئەو کتێبەدای بە خەرج بدەم. ئەم کتێبە دوو نوسخە دەسنووسی بەدەستەوەن: یەکەمیان لە زانستگای ئیستامبول، لە بەشی دەستنووسە فارسییەکاندا، بە ژمارە ٨٢٣، پارێزراوە، ئەم نوسخەیە بە خەتی عەبدولڕەحیم نەجیم لەبەری گیراوەتەوە پێشکێش بە جەودەت پاشای وەزیری داد (عدلیة) کراوە. دووەمیان لە کتێبخانەی سولەیمانییە لە بەشی لالە ئیسماعیلدا بە ژمارە ٣٠ تۆمار کراوە.

٥ – ٣: کتێبی تەفسیرەکەی (قورئان لێکدانەوە)

٥ – ٣ – ١: حاشیة علی تفسیر البیضاوي

بە پێی زانیاریی ئەوڕۆمان تاکە کتێبی تەفسیری ئیدریسی بدلیسی ئەو کتێبە پەراوێزەیە، کە لەسەر کتێبەکەی قازی بەیزاوی، شرۆڤەکاری نامێی خاوەن بەهرە (مر: ١٢٨٦) «انوار التنزیل و اسرار التاویل»ی نووسیوە. ئەم پەڕاوێزە سەرلەبەری ئەو ئایەتانەی بەیزاوی تەفسیری کردوون گرتووەتەوە، ئەم کتێبە بریتییە لەو ئایەتە هەڵبژاردانە و پەڕاوێزەکانی سەریان واتە: کورتە

تەفسیر و لێکدانەوەیەکیان. کتێبەکە بە زمانی عەرەبی نووسراوە و پێشکێش بە سولتان بایەزیدی دووەم کراوە[٧٩] و لە بەشی سەرەکیی کتێبەکەدا «قەسیدەی بلیغە»ش کە پێشکێشی هەر ئەو سوڵتانەی کردووە.[٨٠] هەیە، نوسخەیەکی لە کتێبخانەی سولەیمانییە، بەشی ئایا سۆفیا، بە ژمارە ٣٠٣، بە خەتی نەستەعلیق پارێزراوە.

٦- کتێبەکانی لەمەڕ مێژوو و گەشتوگوزار

ئیدریسی بدلیسی خاوەنی دوو کتێبی سەر بە مێژووی عوسمانییە، هەروەها کتێبێکی گەشتنامەی سەر بە مێژوو، بە تایبەت مێژووی ئاق قۆیونلووانیش و سەر بە جوغرافیاشی هەیە، وا لێرەدا زانیارییان لەبارەوە دەنووسین:

٦ – ١: هەشت بەهەشت (هشت بهشت)

کتێبی هەرە گرنگی ئیدریسی بدلیسی کە سەروکاری بە مێژووی عوسمانییەوە هەیە و نامێترین کتێبی وییە «هشت بهشت»ە. کتێبەکە بە زمانی فارسی نووسراوە و سەرناوەکەشی هەر بە فارسییە و بە مانا «هەشت بەهەشت»ە، هێندێ جار ئەم سەرناوە بە شێوەی «هشت بهشت» نووسراوە، هەڵەکە لە مانادا نییە لە تەرزی گوتندایە[٨١]. سوڵتان بایەزیدی دووەم کاتێکی داوای بەڕەسمی مێژوونووسینی عوسمانیی کرد، لە زانایانی سەردەمی، کە ئیدریسی بدلیسی یەک لە ئەوان بووە ویست لەسەر شێواز و تەرزی کتێبەکانی مێژوونووسانی نامێی وەک عەتا مەلیک ئەلجوینی وەساف و موعینەدین یەزدی و شەرەفەدین یەزدی کتێبان بنووسن. ئیدریسی بدلیسی بە پێی ئەم داوخوازەی سوڵتان، دەس بە نووسینی مێژوویەکی عوسمانی دەکا و لەماوەدای ٣١ مانگدا، وەک خۆی دەڵێ «دوو ساڵ و حەوت مانگ»[٨٢] واتە: لە ناوندی ساڵی ٩١١ک/ ١٥٠٥ز دا تەواوی دەکا. هەر دەو ساڵەدا کتێبەکە پێشکێش بە سوڵتان بایەزیدی دووەم دەکا. وەک لە ئیدریسی بدلیسی خۆی بیستراوە[٨٣] کتێبەکە نێوێکی دیکەشی هەیە، ئەم ناوی دووەمە کە بە

عەرەبییە بەم جۆرەیە: «كتيب الصفات الثمانية في اخبار القياصرة العثمانية». (بە پێی قاعیدەی مەشهوور دەبێ الثمانی بێ - وەرگێڕ).

ئەم کتێبە بە سوڵتان بایەزیدی دووەمیشەوە، باسی بەهەشتی یەکەمی پاشایانی عوسمانی کردووە، کتێبەکە زۆر جوانە، و بە تەرزێکی ڕەق و تومتەراقانە نووسراوە و بەزەک و دۆزەکی ئەدەبییانەی لێ بووە بە نەخش و بۆ خۆی ئەسڵەن بە پەخشان نووسراوە، بەڵام نزیکەی ٨٠٠ دێرە قەسیدە و «چوارینە»شی تێدایە.

دیارە ئیدریسی بدلیسی دە نووسینی «هشت بهشت»دا، کەڵکی لە کتێبی مێژوونووسانی دی، کە دیرۆکی عوسمانییان نووسیوە، وەرگرتووە، بەڵام دیاردیی بۆ ئەو سەرچاوانەی لێی وەرگرتوون، نەکردووە.

زۆر کارێکی خواسایییە کە ئیدریسی بدلیسی سوودی لە دیرۆکنووسی وەک: بەتایبەت، عاشق پاشازادە و نەشری و شوکرولاّ، کە مێژووی پادشایانی پێش سوڵتان بایەزیدی دووەمیان نووسیوە، وەرگرتووە؛ چونکە لە کتێبە مێژووییینەکانی وەک: بە تایبەت، نەشری و شوکرولاّ سوودوەرگرتن کارێکی خواسایییە. ئەدی ئەوە نییە کتێبەکەی نەشری و مەلا ئیدریسی بدلیسی زۆر وەک یەک دەچن، هەر ئەم وێکچوونەیە سرنجی Babinger ی ڕاکێشاوە و وەلێ پشت بەمانە، بە قنیاتێکی هەڵەی وا گەییوە کە گۆیا نەشری سوودی لە «هشت بهشت»ەکەی ئیدریسی بدلیسی وەرگرتبێ، نەخێر ئیدریسی بدلیسی کەڵکی لە نەشری وەرگرتووە، ئەمەش هەر لەباری مێژووەوە هەر بەو ئاوایەیە؛ چونکە نەشری «جهاننما»ی دە ساڵی ٨٩٨ک/ ١٤٩٢ز دا تەواو کردووە و بە سوڵتان بایەزیدی دووەمی پێشکێش کردووە، کەچی ئیدریسی بدلیسی «هشت بهشت»ی پاش بەلایەنی کەمەوە، دە ساڵ دەست پێ کردووە. دەی با نێوەڕۆکی «هشت بهشت» هەڵدەینەوە.

کتێبەکە لە بەراییەک و هەشت بەش و ئاکامێ پێک هاتووە و دە پێش هەر پاژێکدا بەراییەک و دەروویەک و چەندین وردە پار و ئەنجام هەن:

١: بەرایی:

١ – ١: دیرۆکناسی

١ – ٢: بنەماتەی عوسمانییان و ئەردەو (فضل)یان.

٢: بەهەشتی یەکەم: عوسمان و سەروبەندی وی.

٢ – ١: بەرایی: ڕەگ و ڕەچەڵەکی عوسمانی و کۆتەرەی ڕەچەڵەکیان.

٢ – ٢: دەرووی ٢.١: سەروکاری سەلجووقی – عوسمانی و چوونە سەرتەختی عوسمان و یەکەم شەڕەکانی عوسمانی.

٢ – ٣: ١٥ داستان: ٦ داستانی لەمەڕ ڕووداوگەلی بەر لە چوونە سەرتەختی عوسمان و ٦ داستانی لەبارەی ڕووداوەکانی پاش ئەون.

٢ – ٤: ئەنجام: مەرگی عوسمانی.

٣: بەهەشتی دووەم: ئۆرخان و سەردەمی وی.

٣ – ١: بەرایی: هۆکارەکانی چوونە سەرتەختی ئۆرخان.

٣ – ٢: ١ و ٢: چوونە سەرتەختی ئۆرخان، ئەردەو و فەرمانڕەوایانی پێش وی.

٣ – ٣: ٨ داستان: لەمەڕ سەرفەربەر و داگیرکارییەکانیەتی.

٤: بەهەشتی سێیەم: مورادی ١ و سەروبەندی وی.

٤ – ١: ١٨ داستان: چوونە سەرتەختی مورادی ١ و فەرمانڕەواییی وی و ڕووداوەکانی سەر بە سەروبەندی وی.

٥: بەهەشتی چوارەم: یلدرم بایەزید و سەروبەندی وی.

٥ – ١: دەرووی ١ و ٢: فەرمانڕەواییی بایەزیدی یەکەم و ئەردەوەکانی وی.

٥ – ٢: ١٦ داستان: لەمەڕ فەرمانڕەوایی بایەزیدی یەکەم و ڕووداوەکانی سەردەمی وی.

٦: بەهەشتی پێنجەم: محەمەدی ١ و سەروبەندی

٦ – ١: دەروو: چوونە سەرتەختی محەمەدی یەکەم و ئەردەوەکانی وی.

٦ – ٢: ٢٨ داستان: فەرمانڕەواییی محەمەدی ١ و ڕووداوەکانی سەردەمی وی.

٦ – ٣: ئەنجام: مەرگی محەمەدی ١

٧: هەشت: موورادی دووەم و سەروبەندی وی.

٧ – ١: ١ و ٢ دەروو: چوونە سەرتەختی موورادی دووەم و ئەردەوەکانی وی.

٧ – ٢: ٢٨ داستان: فەرمانڕەواییی موورادی دووەم و ڕووداوگەلی سەردەمی وی.

٧ – ٣: ئەنجام: مەرگی موورادی دووەم.

٨: بەهەشتی حەوتەم: محەمەدی ٢ (فاتیح) و سەردەمی وی.

٨ – ١: ٠١ بەرایی: چوونە سەرتەختی محەمەدی دووەم.

٨ – ٢: بەرایی دووەم: سوڵتان و شایانی هاوچەرخی وی.

٨ – ٣: دەروو:

دڵ: ئەردەوەکانی محەمەدی دووەم

١ – باڵ: زاڕووەکانی محەمەدی دووەم.

٢– باڵ: وەزیران و سەرکردەکانی محەمەدی دووەم

٨ – ٤: ٢٩ داستان: لەمەڕ ٢٩ سەفەربەری محەمەدی دووەم بۆ سەر وڵاتانی مەسیحیایی و موسڵمانانی دیکە.

٩ – بەهەشت هەشتەمبایەزیدی دووەم و سەردەمی وی.

٩ – ١:بەرایی: ءەردەوەکانی بایەزیدی دووەم.

٩ – ٢:دەروو: فەرمانڕەوانڕەواییی بایەزیدی دووەم، پاشا و سوڵتانانی هاوچەرخیوی.

٩ – ٣: دڵ: چوونە سەر تەختی بایەزیدی دووەم.

٩ – ٤:١ ٠بەهەشت: ٨ داستان، سەفەربەرەکانی بایەزیدی دووەم، وڵاتگری و ڕووداوەکانی چاخی وی.

٢٠بەهەشت:

١– باڵ: زارووەکانی بایەزیدی دووەم، وەزیرەکانی، سەرکردەکانی و میرانی وی.

٢– باڵ: زانایانی سەروبەندی بایەزیدی دووەم.

پایین: مەرگی بایەزیدی دووەم و چوونە سەر تەختی سوڵتان سەلیم یاوز.

ئیدی بەم ئاوایە نێوەڕۆکی «هشت بشهت»م بە کورتی عەرزکردن، لێ بەلێ ڤردا پرسەک لەمەڕ دیرۆکی نووسینی ئەم کتێبە دێتە گۆڕێ. ئەوەبوو، ئێمە لە پێشتریێ گوتمان، پشت بە سەرچاوەکان، کتێبەکە دە ساڵی ١٥٠٦دا دوواییی هاتووە، وەلێ پاژی ئەنجام (پایز)ی وی، وەک ڕوونە، کارەکە بە مەرگی بایەزیدی دووەم و هاتنە سەرتەختی پادشاییی سوڵتان سەلیم، واتە: بە ڕووداوەکانی ١٥١٢ گرێداییە. بەو پێیە، بەشی هەرە سەرەکیی کتێبەکە، هەرچەندە لە ١٥٠٦دا تەواویش کرابێ، دەبێ ئەوە بسەلمێندرێ، کە پاژی ئەنجامی ئەم کتێبە لە ساڵی ١٥١٢دا نووسراوە. لەبەر هەندێ دەکرێ بگوترێ، مێژووی هەرە زووی تەواوبوونی کتێبەکە بە بتوونی، ساڵی ١٥١٢یە. جا هەر بۆیە محەمەد تاهیری بوورسەیی دەڵێ، مێژووی تەواوبوونی کتێبەکە لە «٩١٩ک/ ١٥١٢»یە(٨٤) ئەم کتێبەی ئیدریسی بدلیسی لە ڕیزی سەرچاوە هەرە بەهادارەکانی مێژووی عوسمانییە. کتێبەکە بۆ مێژوونووسانی پاش وی بووەتە سەرچاوەی دەسکەلا و زۆری کارتێ کردوون، بە تایبەت بۆ نووسینی «تاج التواریخ»ی خواجە سەعدەدین و «کنة الأخبار»ی علی و «صفایح الأخبار»ی منجم باشی و «سەلیم نامە»ی ئەدرنەیی زۆر سوود لە «هشت بهشت» وەرگیراوە. هەشت بەهەشت، تا ئەورۆ هەر بە دەسنووسی دەستاودەست دەکرێ و سەرەڕای گرینگیی وی، ئەفسووس و مخابن، شتێکی ئەوتۆی لەسەر نەنووسراوە، ڕۆژهەڵاتناسی نامێ D.S.Margoliourh پێش مردنی، گوتوویە، تەرجەمەی ئینگلیسیی ئەم کتێبە، بەمەتنە فارسییەکەوەی لە زنجیرەی The Oriental Translation Fund Rayol Asiatic Socity دا بڵاو دەکرێتەوە، بەڵام بەڵێنەکەی بەجێ نەهێنا.

نوسخەی دەسنووسەکانی هەشت بەهەشت لەم کتێبخانانەدا هەن:

أ – لە تورکیا:

ئەسعەد ئەفەندی: ٣١٩٧: نور عوسمانییە:٣٢٠٩, ٣٢١١، علی ئەمیری

ئەفەندی ٨٠٠ – ٧، ٣٢١١، کۆشکی ڕەوان: ١٥١٥، خالس ئەفەندی: ١٩٦٤، ڕەزا پاشا: ٨٨٨، لالە ئیسماعیل: ٣٧٩، عارف ئەفەندی: ١٩٤٦، ئایا سۆفیا: ١١،٣٥٤١ . ئەحمەد: ٣٩١٤، بایەزید: ,٥١٦١.

ب – لە وڵاتی بیانی:

بانکیپور: ٥٣٢,٥ – ٤، بەرلین: م س. ئۆریەنت MS.Orient، ژمارە ٣١٧٩، ٨٥ Chonykvo، قاهیرە: ٥٠٩، مەجلیس (تەهران): ups-dla:Bodlian274,276.H-9، لەسەردەمی عوسمانییاندا خەڵک پتر وەتەنگ هەشت بەهەشتەوە هاتوون. ئەم کتێبە لە سەروبەندی سوڵتان محەمەدی یەکەمدا، لە ساڵی ١١٤٩ک/ ١٧٣٣ز دا عبدلباقی سەعدی (مر: ١١٦١ک/ ١٧٤٨ز) کردوویە بە تورکی. ئەم تەرجەمەیە نێوی «ترجمەی هشت بهشت»ە. عبدلباقیی مەخلەس سەعدی، بۆ خۆی «وانی»یە و برای دوڕڕی ئەفەندییە، بەکاری کاتبێتیی دیوانداریەوە خەریک بووە، پاشانەکێ لە هۆتین و (لەهستان – وەرگێڕ) بووە بە دەفتەرداری « شقی ثانی». بابینگەر Babinger دەڵێ: «هشت بهشت»ەکەی ئیبن کەمالیشی کردووە بە تورکی، بەڵام هەروەک تا ئێستا تووشی هیچ تەرجەمەیەکی ئەوها نەهاتووین، هەروەهاش دەو سەرچاوانەدا، ئێمە توانیبێتمان بیانبینین، تووشی هیچ زانیارییەک نەهاتووین. بە جیا، قسە لەوە کراوە، کە Storey دەڵێ تەرجەمەیەکی دیکەی هەشت بەهەشت لە لایەن حوسەین کوڕی حەسەنی مونشییەوە کراوە لە بوخارا سیمینۆف، بە ژمارە٤٣ پارێزراوە(٨٥)، بەڵام ئەم تەرجەمەیە هیچ زانیارییەکی لەمەڕ نییە.

تەرجەمەکەی سەعدی عەبدلباقی لەم کتێبخانانەدا بە دەسنووسی هەیە: ئایا سۆفیا: ٣٥٤٤، نوور عوسمانییە: ٣٠٧٨، ڤیانا. کتێبخانەی نەتەوەکی Stockholm ،٩٩٤: کتێبخانەی شاهی: ٧٠، حەمیدییە: ,٩٢٨

ئەوەی بەجێ زاندراوە، ئەبولفەزڵ محەمەد ئەفەندیی کوڕی ئیدریسی بدلیسی، دونگڵەیەکی ڕەگەڵ هەشت بەهەشت خستووە. ئەم دونگەڵەکە بە

نێوی «سولەیمان نامە» یا « ذیل هشت بهشت» ناسراوە، نووسینی دونگەڵەکە لە ساڵی ٩٧٤ک/ ١٥٦٦ز دا تەواو بووە[٨٦]. ئەم کتێبە لەم کتێبخانانەدا بە دەسنووسی هەیە: لالە ئیسماعیل ئەفەندی: ٢/٣٤٨، کۆشکی ڕەوان: ١٥٤٠، ئەسعەد ئەفەندی: ٢٤٤٧، Gotho:٣٢ . بۆ دواجار، شتێکی دیکە لەبارەی هەشت بەهەشتەوە هەیە، قسەی لێ بکەین: Cl.Huort نووسیویە: کتێبەکە لە ٨٠٠٠٠ بەیت پێک هاتووە[٨٧]. ئەمە هەڵەیە. هەر ئەم هەڵەیە لە ئەنسیکلۆپیدیای تورکدا سەرلەنوێ دووپات کراوتەوە،[٨٨] هەروەک بە دیارمان خستووە، کتێبەکە زێتر لە ٨٠٠٠ دیڕە بەیتی تێدان. بەهەرحاڵ نووسیار، بەهەرحاڵ نووسیار، یا دەبێ لە ژمارەدا هەڵەی کردبێ، یا دەگەڵ «سەلیم نامە»کەی ئیدریسی بدلیسدای، کە ٨٠٠٠٠ دێرە بەیتە تێکەڵ کردووە.

٦ – ٢: سەلیم نامە:

کتێبی دووەمی سەر بە مێژووی عوسمانییان، کە لە بابەتی سەلیم نامە و تەنیا لەمەڕ یاوز سوڵتان سەلیم و سەروبەندی وی دەدوێ، «سەلیم نامە»ی ئیدریسی بدلیسییە. ئەم کتێبە لە سەرچاوەکاندا، ناوبەناو، نێوی بە «سەلیم شاهنامە»ش ڕۆیشتووە. ئیدریسی بدلیسی ئەم کتێبەی لەسەر خواستی یاوز سوڵتان سەلیم نووسیوە. کتێبەکە بە فارسی نووسراوە و هێندێ جار بە هەڵبەست، هێندێ جار بە بەخشان نووسراوە. ٨٠٠٠٠ دێرە شیعری تێدایە. بۆ خۆی لە دوو دەروو «مدخل» و لە دوو پاژی سەرەکی پێک هاتووە. بابەتی کتێبەکە. لەمەڕ لەدایکبوونی یاوز، زارۆتیی وی، ئەو شەڕ و سەفەربەرانەی کردوونی، لە ساڵی ٩١٨ک/ ١٥١٢ز دا بوون بە پادشایەتیی وی و ڕووداوگەلێکن، ئیدریسی بدلیسی بە چاوی خۆی، لە ساڵانی ٩١٧ – ٩٢٦ک/ ١٥١٢ – ١٥١٩ز دا دیتوونی.

ئێمە هەرچەندە بە لێبڕاوی نازانین ئیدریسی بدلیسی کەنگێ دەستی بە نووسینی ئەم کتێبە کردووە، بەڵام دەتوانین بڵێین لە ساڵی ١٥١٢دا کە ساڵی چوونە سەرتەختی یاوزە، یا لە مێژوویەکی دواتردا ڕەنگە دەستی بە

نووســینی کــردبێ. ئیــدریسی بدلیــسی، کــاتێکی لـه ســاڵی ١٥٢٠دا کـۆچی دوواییی کرد، هێمان له کتێبـەکەی نەبووبووه. به پێی زانیارییەک ئەبولفەزل محـەمەد ئـەفـەندی، کـوڕی ئیـدریسـی بدلیـسی داونی، بۆخـۆی به فـەرمـانی سوڵتان سولەیمانی قانوونی، سیاییيەکانی بابیی لەملاو لەولا خڕکردووەتەوه و ڕێکی خستوون و کەم و کورتییەکانی تەواوکردوون و سەرباری بۆ خستوونه سـەر و بەراییی بۆ نووسیـون و کـتێبـه بـۆری تەواوکـردووه[٨٩] و پێ دەچێ له ساڵی ١٥٦٦دا تەواو کرابێ.

«سـەلیم نامـه» دووا کتێبی ئیـدریسی بدلیـسییـه و بۆ دوواجار نـووسیـویه و ویستـوویه تەواوی بکا. دەسنووسـێکی زۆری ئەم کـتـێـبـەمـان، کـه هەر به دەسنووسی مـاوەتەوه، به نوسـخــەی جـیـاجـیـا هەن. هێنـدێکیـان لەم کتێبخانانەدا پارێزراون. کتێبخانەی ڕەوان: ١٥٤٠، لاله ئیسمـاعیل ئەفەندی: ٢/٣٤٨، خــەزێنەی ئـەمــانـەت: ١٤٢٣،London adol. Bibl, Man-٢٤٦٩٠. chester: ٢٧، پاریس Noti Bibl،: ٢٣٥، ئەمەیان نوسخەیەکی زۆر جوانه، له بۆ سوقوللو محەمەد پاشا کۆپی کراوه.

٦ – ٣: رسالة خزانية

ئەم کتێبەی ئیدریسی بدلیسی، دەگەڵ وەی پتر کتێبێکی گەشت و گەڕان له ڕووی ئەوەی که سەروکاری به برێ زانیاریی سەر به دەوڵەتی ئاق قۆیونلووەوه هەیه، دەکرێ له ڕیزی کتێبه مێژووییەکانیدا دابندرێ. کتێبەکه به نێوی فەرمانڕەوای ئاق قۆیونلووان، سوڵتان یاقووب بەگ نووسراوه. ئەم کتێبه باسی ئەو گەشتەیه، که ئیدریسی بدلیسی دەگەڵ سوڵتاندا، له ئازەربایجان ڕا بۆ ئەڕانێی کردووه. لەو جوانییه جوغرافییانەی، که لەوێ به چاوی خۆی دیتوونی له کتێب و نووسراوی مێژووییه دەدوێ. قسه لەسەر بیره نەوتەکانی باکۆ بۆ ئەوان ڕۆژگار، سرنج ڕاکێشه...

ئەم کتێبه، ڕەنگه یەکەم کتێبی بێ، ئیدریسی بدلیسی دەستی پێ کردبێ کتێبەکه به فارسی نووسراوه. سەرەڕای وەی له بنیچەدا به پەخشان

نووسـراوە، ناوبەناو شـیـعـریشی تێدایە. زۆرینەی شـیـعـرەکان لە نیزامـیـی گەنجەوی وەرگیـراوە. نوسـخـەیەکی دەسنووسی ئـەم کتێبە لە کتێـبخـانەی سـولەیمانیـیـە، بەنێـوی ئەسـعـەد ئەفـەندی بە ژمـارە ٧/١٨٨٨ تۆمـارکـراوە. نوسـخـەکـەشی مـحـەمـەدی کوڕی بیـلال، لە سـاڵی ٩٥٢ک/ ١٥٤٦ز دا لەبەر ئەسڵەکەی گرتووەتەوە.

٧- نامە و شیعرەکانی

ئیدریسی بدلیسی شیـعرێکی زۆری هەن. ئەم شیـعرانەی، هێندێکیـان بە جیـا و هێندێکیـان لە دووتوێی کتێـبەکانیدا نووسـراون. هێندێکیـان لەوانی سـەربەخـۆ و بە جـوێ نووسـراون. نوسـخـەیەکی لە کـۆمـەڵە ژمـارە ١٨٨٨ ی ئەسـعەد ئەفـەندیدا پارێزراوە. ئیدریسی بدلیسی، جگە لەو چامانەی بە نێوی «بەهارییە» و «خەزانییە»وەی نووسیون، ئەو چامانەی بۆ سولْتـان سەلیم پاشا یان مستەفا و داوود و ئیسکەندەری گوتوون، فرە بە نامێن. بە نموونە: پاژی هەڵبەستێکی دوو بەیتیی ٢٧٠٠ دێرە بەیتی، لەمەڕ سەربـووره و هەڵسوکەوتی دووا سـولْتــان، سـولْتـان سـەلیم یاوز، لە «هشت بهـشت»دا هۆنیـوەتەوە، نموونەگەلی شیـعری دیی شیـعری ئیدریسی بدلیسێن. بێ لەمە لە پاری دەروو (مدخل)ی کتێبی «قـانوونی شـاهەنشـاهـی» یەکەشـدا، دە پەسنی پێـغـەمبـەر (د)دا «نعت شریف»ی هەیە.

هەرچی نامەکانی وین، ئیدریسی بدلیسی، نامەگەلێکی سیاسی مێژووینەی بەرچاوی نووسـیون. پاژێکی مـەزنی، لەوان نـامـان، کو ژبۆ گرەگرێن مـەرییا دەوڵەت و کارگێڕ و هەمـەکارانی ناوداری نووسـیون، دە پاڵ شیـعرەکانیدا لەو کۆم و کەشکۆڵانەدا هاتینە پاراستنێ:

٧ – ١: قەسـائید و مونشەئات و موراسـەلات

ئەم کتێبە، کە لە کتێبخانەی سـولەیمانییە، لە بەشی ئەسـعـەد ئەفەندیدا، بە ژمـارە ٣/١٨٨٨ هەڵگیـراوە، ئەو چامـە و نموونە دیوان و نامـەیەیان تێدایە کـە ئیـدریسـی بدلیسی لەمـەڕ پادشـایان و گـەورە پیـاوان و زانایانی عوسـمـانیی

نووسیون. ئەم نوسخەیە کە محەمەدی کوڕی بیلال، لەساڵی ٩٥٢ک/ ١٥٤٦ز دا بەخەتی نەستەعلیق لەبەری گرتووەتەوە، بە فارسی نووسراوە.

٧ – ٢: مجموعةء منشآت

ئەم کتێبەش، ئەوان نامانی دە دوو توێیدا نووسراون و لە نێوان سوڵتانانی ئاق قۆیونلوو و قەرە قۆیونلوو و تەیموورییان و عوسمانییان (بایەزیدی دووەم و یاوز سەلیم) و هیندستاندا، لە چارێکی دواییی سەدەی ١٩ و لە نیوەی یەکەمی سەدەی ٢٠دا ئاڵوگۆڕ کراون. بەشێکی گەورەی ئەم نامانە، دەگەڵ ئەوەکانی دیکەدا ئی ئیدریسی بدلیسین، هێندێکیشی ئی ئەبولفەزل محەمەد ئەفەندین. ئەم کۆمە نامانە بە فارسین و دە کتێبخانەی زانستگای (ئەستەنبۆڵ)، لە پاژی دەسنووسە فارسییەکاندا، بە ژمارە ٩٠٦ تۆمار کراون.

٧ – ٣: المنشآت

ئەم کتێبە ئیدریسی بدلیسی، لەمەڕ هونەری ئینشانووسی و بەلاغەت ئارایی، بە زمانی تورکییە. جگە لەمەش، بڕێ نامەی دیکەشی بە تورکی تێدایە. کتێبەکە لە کتێبخانەی سولەیمانییە، بە ژمارە ٣٨٧٩ تۆمارکراوە. لە دووا پاری کتێبەکەدا بڕێ نامەی دیکەشی، کە پاشانەکێ نووسراون و ئی ئیدریسی بدلیسی نین، هەن. دوور نییە ئەبولفەزل محەمەد ئەفەندیی کوڕی بن.

بێ لەمانە، بڕێ نامەی بە ژمارە ٨٣٣٣،١٩١٩ / ٣.٢.١ تۆمارکراو لە بەڵەد (قەڵەوز)ی ئارشێوی تۆپ قابوودا پارێزراون، ئی ئیدریسی بدلیسین. ئەمانە، ئەو نامانەن، کە بدلیسی بە فارسی، بە خەتی خۆی، بۆ بایەزیدی دووەم، یاوز سەلیمی ناردوون.

پاشانەکێ، دەبێ ئەوەهێش ڕوون کەینەوە، کە ئیدریسی بدلیسی، جگە لەم کتێبانەی، بۆ خۆی نووسیونی، بە گۆتنی ئەوڕۆ، دەخزمەتگوزاریی میرزایی (ئەدیتۆر)یشدا دەستێکی باڵای هەبووە. ئیدریسی بدلیسی، شیعرەکانی

نەجمەدین مەسعوود و قازی عیسای، لە زانایانی ئاق قۆیونلووان، بە جیاجیا کۆکردووەتەوە و هەریەکە دیوانێکی بۆ سەروبەر ناون[٩٠].

٨ - ڕیزبەندیی کرۆنۆلۆجیکی کتێبەکانی

تا ئیمڕۆکانە، کتێبەکانی ئیدریسی بدلیسیمان، بە پێی هاوسەروکارییان دەگەڵ زانایان و مێژوونووساندا ڕیزبەندی کرد. بە پێی ئەو کتێبە کلاسیکە بیۆگرافیک و کۆمەڵە بیبلیۆگرافییانەی بەسەرمان کردوونەتەوە، توانیمان ئەوە بچەسپێنین کە ئیدریسی بدلیسی، بە شیعر و نامەکانیشیەوە، ٢٨ دانە کتێبی هەن. تا ئەوڕۆکە، بەش بەزانیاریی ئەوڕۆمان بەرچاومان نەکەوتوون، لەبەر هەندێ، بە ونبوو لەقەڵەم دەدرێن. هەرچی ٢٠ەکەی دیکەیانە، لە کتێبخانە جۆراوجۆرەکانی دنیادا پارێزراون. دە پێشدا کتێبە بەدەست گەیشتووەکانی، بە پێی سەروەختی نووسینیان ڕیزبەندی دەکەین.

٨ – ١: ئەو کتێبانەی کە هەن:

١– رسالة خزانية: بەمەزەندە، ئەمە یەکەم کتێبی ئیدریسی بدلیسییە و بە لێبڕانەوە، دەتوانین بڵێین پاش ١٤٧٨ نووسیویە.

٢– **رساله بەهاریە، یا ربیع الأبرار**: بەو پێیە، کە لە دوادوای سوڵتان یەعقووب نووسراوە وا دەکا، کە لە دەوروبەری ٢٤٩٠دا نووسرابێ.

٣– **مناظرة الصوم والصيد**: لە ساڵی ١٥٠٢دا نووسراوە.

٤– «هشت بهشت»: لە ساڵی ١٥٠٢دا دەست بە نووسینی کراوە و لە ساڵی ١٥١٢دا تەواو بووە.

٥– ترجمة و تفسير الحديث {الأحاديث – ش . م} الأربعين: بەو پێیە، کە ئیدریسی بدلیسی، لەپاش تەمەنی ٥٠ ساڵەی، سەروساختی بە بابەتی حەدیسەوە هەبووە، مێژووی نووسینی کتێبەکە، لە سەروکاتی بایەزیدی دووەمدا، لە باش ١٥٠٢ نووسراوە.

٦– ترجمة و نظم الحديث {الأحاديث} الأربعين: ئەمەش هەر لە سەروبەندی بایەزیدی دووەمدا، لە پاش ١٥٠٢ نووسراوە.

٧- **مرآة الجمال:** ئەمەیان لە نێوان ١٥٠٨ - ١٥١٥، لە سەردەمی بایەزیدی دووەمدا نووسراوە.

٨- **حاشية على تفسير البيضاوي:** لەسەوردەمی بایەزیدی دووەمدا نووسراوە. دیاریکردنی کەی نووسرانی ئەم کتێبە ئاسان نییە.

٩- **شرح اسرار الصوم من شرح اسرار العباد:** لە مەککە، لە ساڵی ١٥١١دا نووسراوە.

١٠- **رسالة الأبا عن مواقع الربا:** لە دەوروبەری ١٥١٢دا نووسراوە.

١١- **الحق المبين في شـــرح الحق اليـــقين:** لە ســـاڵانی ١٥١٢ - ١٥١٤دا نووسراوە.

١٢- **مـــرآة العـــشـــاق:** بەمـــەزەنـە، لە ســـەردەمی یاوزدا لـە ســـاڵی ١٥١٥دا نووسراوە.

١٣- **مناظرەء عشق با عقل:** دیاریکردنی مێژوویکی بۆ چەند و چۆنی کارێکی دژوارە.

١٤- **ترجمة حياة الحيوان:** لە نێوان ساڵانی ١٥١٧ - ١٥١٨دا نووسراوە.

١٥- **رسالة في النفس:** دیاریکردنی مێژوویکی بۆ کێشەی لە کێشدا نییە.

١٦- **قـانون شـاهنشـاهی:** ئەمـەیان دووا بەرهەمی بدلیسـییـە، بەمـەزەنە لە دەوروبەری ١٥٢٠دا تەواوکراوە.

١٧- **سـەلیم نامـە:** ئەمـەش لە دووا بەرهەمـەکانی وییە. تا ١٥٢٠ش هێـمـان تەواو نەکریاوی.

١٨- **قصائد و منشآت و مراسلات.**

١٩- **مجموعة منشآت.**

٢٠- **المنشآت:** ئەمە دوامین بەرهەمی شیعر و نامە جۆربەجۆرەکانی ئیدریسی بدلیسییان تێدا نووسراون. شیعرەکانیش و نامەکانیش لەسەروکاتی جویّ جوێدا نووسراون.

٨ - ٢: کتێبە بێ سەروشوێنەکانی بدلیسی:

هێندێ لەم کتێبانەی ئیدریسی بدلیسی، کە نیسبەتیان ئەباڵ خۆی دراوە و

هێندیکیـان، بـه لێـبـڕانەوە بە ئـی وی زاندراون، هێـژ وەدەست نـەکـەوتوون. نێـوەکـانیـان دەزانـین، لێ بەڵێ تـا نـهـۆ دە هیچ پەرتـوکـخـانەکـێـدا ئـەم وانا نەدیتینە.

٢١- شرح حاشيةء تجريد.

٢٢- بەربەرچدانەوەی ڕافزییان (شيعة).

٢٣- الكنز الخفي في بيان مقامات الصوفي.

٢٤- تحفهء درگاه عالی.

٢٥- شرح فصوص الحكم.

٢٦- شرح الخمرية.

٢٧- شرح منظومه گلشن راز.

٢٨- رساله در اباحهء اغانی.

ئیدریسی بدلیسی

بەشی سێیەم

شەخسیەتی ئیدریسی بدلیسی

لەمپارەدا، دەکۆشین لە شەخسیەتی سیاسی و زانستانەی ئیدریسی بدلیسی بە جوێ جوێ، بە کورتی بدوێین و خۆ لە خزمەتگوزارییەکانی وی و ئەوی وەسەر خەرمانی سیاسی و زانستی عوسمانییانی ناوە تێ گەیەنین.

١- شەخسیەتی سیاسیی بدلیسی

شەخسیەتی سیاسیی بدلیسی، چ لە گۆشەنیگای یارا و بەهرەی سیاسی، یا لە گۆشەنیگای خزمەتگوزاریگەلێکی لەم مەیدانەدا پێشکێشی کردوون، کە دەدوێین و دەنرخێنین، شەخسیەتێکی سیاسیی گەورەمان دەپێش زەوق و زۆپ، قوت دەبێتەوە. وەدەستهێنانی شەخسیەتێکی سیاسیی لەو جۆرە، بەش بەحاڵی ئیدریسی بدلیسی، دوو هۆکاری هەن. یەکێکیان، بابی لە دەرباری ئاق قۆیونلوواندا خزمەتگوزارێکی هەمەکارە بووە، ئەوی دییان، بۆ خۆی، لە تەمەنی لاوێنیدا، چوون باوی، هەر لە دەرباری ئەو دەوڵەتەدا وەزیفە و کاری سیاسیی گەورەی بەرەوڕوو کراوەتەوە. ئیدریسی بدلیسی، وەک لە بەرترەوە ڕوونمان کردەوە، یەکەم وەزیفەی ڕەسمیی لە ساڵی ١٤٧٨دا، یا پاش ئەمە، بە مونشێتی (میرزایەتی)ی سوڵتان یەعقووبی ئاق قۆیونلوو، لە تەورێز، دەست پێ کردووە، لە دەرباری ئەو دەوڵەتەدا ئەرکی دیکەی دەستۆی خۆ گرتووە و تا لە ساڵی ١٥٠١دا، لەنێوبرانی بە دەستی سەفەوییان هەر درێژەی بە خزمەتیان داوە. لە پاش سوڵتان یەعقووب، سوڵتان ڕۆستەم و ئەلوان بەگی جێنشینیانیش لە سۆنگەی کارامەیی و ژیهاتوویی سیاسییانە و سەربازانەی وی، دەستی ڕێزیان لێ ناوە و دە کاروباری گرینگی دەوڵەتدا پرسیان پێ کردووە. ئیدریسی بدلیسی، وەک لە پێشترێ ڕوونمان کردەوە،

نزیکەی بیست ساڵێکی دە خزمەت دەوڵەتی ئاق قۆیونلوواندا بەسەر بردووە.

درخشانەوەی شەخسییەتی سیاسی و سەرکەوتنە بلیمەتانەکانی ئیدریسی بدلیسی، لە دەرباری عوسمانییاندا، لە سەروبەندی سوڵتان یاوز سەلیم خاندا بەدیار کەوتووە. ئیدریسی بدلیسی، چ لە بەجێهێنانی ئەرکەکانی سەرشانی بە سەرکەوتنی گەورەوە و چ بەو کتێبانەی دەو مەیدانەدا نووسیونی ئەوەی بە خەڵک سەلماندووە، چ شەخسییەتێکی سیاسیی مەزن بووە.

ئەوەی دەگەڵ سوڵتان سەلیم یاوزدا و سیاسەتی خاوەر و خاوەری باشووری ئەنەدۆڵێی جاڕدا و ڕوون کردەوە، ئیدریسی بدلیسییە، بدلیسی لەو میعمارییانەی ئەم سیاسەتەیە. هەر دەسای سیاسەتی ئاقڵانەی ئیدریسی بدلیسی بوو، پاش بڕانەوەی شەڕی چاڵدێران، ئەم وڵاتانە، سەرلەبەر وەسەر فەرمانڕەواییی عوسمانی خراون و دیاربەکری بۆ کراوە بە پێتەخت و فەرمانڕەواییی دەقەبەڵ کراوە. هەروەک لە پێشترێ ڕوونمان کردەوە «قازی ئەسکەریی عەرەب و عەجەم» کە قازی ئەسکەری سێیەم بوو، لە ساڵی ١٥١٦دا، لە دیاربەکر دامەزراوە و بە ئیدریسی بدلیسی سپێردراوە. بە خەبات و کۆششی ئیدریسی بدلیسی، دە ساڵی ١٥١٨دا، دەفتەرداری (دەفتەرداری تەحریر)ی دیاربەکر و ناوچەکە، دامەزراوە و تەحریری تەواوکراوە و پێڕۆی بنواشەکیی کارگێڕیی بەدیارخراوە، ئیدی بەم ئاوایە، یاوز بە تەواوەتی پشتی بەسەر ڕاستی و خزمەتگوزاریی دڵسۆزانەی بدلیسی لە حەن دەوڵەت بەستووە و ئەوپەڕی دەسەڵاتی داوەتێ. سوڵتان سەلیم یاوز سەرلەبەری ڕا و بۆچوون و ئامۆژگارییە سیاسی و سەربازییەکانیی، بێ سێ و دوو و دەقاودەق پەسەند کردووە و چۆنی ویستووە، بەگوێی کردووە. تەنانەت هەر ئیدریسی بدلیسی بوو، پاش لە شەڕی چاڵدێران گەڕانەوەی، سوڵتان سەلیمی خستووەتە سەر کەڵکەڵەی ئەوە، کە دەبێ ویلایەتە گرینگەکانی وەک دیاربەکر و ماردین وەسەر قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانی خرێ، چون ئیدریسی بدلیسی لەو باوەڕەدا بوو، کە ئەگەر ئەم وڵاتە هەروا لە ڕکێفی

دەوڵەتی سـەفـەویدا بمێنێتـەوە و لێـیـان داگیـرنـەکرێ، ئەم دەوڵـەتە هـەمـیـشـە دەست لە کـاروباری سـیـاسـیـی نێـوخـۆی ئەم وڵاتە وەردانی هـەر بـەو ئاوایەی پێشوو پێـوە دەچێ و بەردەوام دەبێ و زەفەر و سـەرکەوتنی سـوڵتان دەشـەڕی چاڵدێراندا دەبێ بە کارێکی بێ مانا. بدلیسی بێ لەمە، لەوەهێش گەلەک دڵنیا بوو، کە ئەوە کـارێکی سـانا و بێ گرێ و گـۆڵە؛ چونکە خـەڵکەکە، کە زۆریان سوننی مەزەب بوون، دەبن باندووری فەرمانڕەوا شیعە مەزەبەکاندا مانەوەیان پێ ناخـۆش بـوو و ملیـان بۆ نەدەدا. ئیـدریسـی بدلیـسـی ئەم هـەلەی قۆزتەوە و وەک سـەرکـردەیەکیش و مینا پیاوەکە سـیاسـەتیش، هەڵپە و چالاکییـەکی لە توانست بەدەری بە خەرج دا و یەکیەتیی ئەنەدۆڵێی، کە خەون و ئایدیاڵی یاوز بوو، بەدی هێنا. بدلیـسی بۆ خۆی دەگەڵ یاوزدا، لەسەرلەبەری بزوتنـەوەکانی وڵاتگریی ئەم وڵاتانـە تێ هـەڵـچـوو و مـیـسـری لە چـەنگاڵی فـەرمـانڕەواییی کـوێلەمــەندان دەرێنا و دەقـەبەڵ عـوسـمـانـیـیـانی کـرد و بـەم کـارە دەورێکی بەرفراوانی گێڕاوە و یاوزی فێرە ئەوە کرد، چۆن کاروباری ئەم وڵاتە تازە بە عـوسـمـانییـەوە گیرسـاوانە بگێڕێ و لەسـەر چ دۆز و پێـڕۆیەک بڕوا. هـەر دە بەریانی ڕۆژنامـەکانی ویدا، دۆزێکی پڕوپوخـتـەی وڵات بەڕێوەبردنی جێبـەجێ کـردووە. کـاتێکی سـەرپاکی خـزمــەتگوزارییـە سـەربازی و سـیـاسـی و سەرکەوتنەکانی ئیدریسی بدلیسی وەپێش چاو دێخین، دەتوانین نێوی «یاوزی دووەم» ببـەین، چـون ئولگوی یاوز ئولگوی ئیـدریسی بدلیـسـیش بـوو، واتە: یەکگرتنێکی ڕوخـتـە و بەهێز دەبەرابەر گەف و هـەڕەشـەی سـەفـەوییان، کە تا دەهات پتـر پەرەی دەسـتـانـد و گـەورەتر دەبوو و، جیـهـانی ئۆلـی سـوننیـیـەتی دەخـسـتـە مـەترسـیـیـەکی گـەورەوە، دەبوو دامـەزرێ و دەسـتـە جـڵـەوی ئەو یەکگرتنەش وەدەست دەوڵەتی عوسمـانی، کە بەرەبەرە گەورە دەبوو بدرێ. ئەم ئولگوەش بە ئەندازەیەکی بەرفرەوان بەدیهێندرا، ئەگـەر یەکێ لە دوو میعماری ئەو دەوڵەتە یاوز بێ؛ بێ لام و جیم دووەمیان ئیدریسی بدلیسییە.

٢- شەخسیەتی زانستانەی وی

ئیدریسی بدلیسی هەر بەو ڕادەیەی کە شەخسیەتێکی سیاسی و سەربازەکی بوو، هەر بەهەمان ڕادەش شەخسیەتێکی زاناش بوو، بەڵان ئەوەندە هەیە، ئێمە ئەوڕۆ توانی ئەوەمان نییە شەخسیەتی زانستانەی وی بە تەواوی مانای وشەوە هەڵدەینەوە و سەرلەبەری خزمەتگوزارییەکانی لە پای مێژووی زانستپەروەریی عوسمانییاندا بژمێرین و بە شان و باهوویاندا هەڵبڵێین. ئەمەش هۆکاری هەرە سەرەکیی ئەوەیە، کە کتێبەکانی بەسەرپاکی بڵاو نەکراونەوە و چی وایان لەسەر نەگوتراون و هێشتا زۆری پاخوایە و شەنوکەو نەکراون، جا هەر لەبەر هەندێیە، بەخشتی هەڵسەنگاندن و نوخاندنیان، کارێکی لە کێش بەدەرە، پێم وایە تەنیا بەدیارخستنی ژمارەی کتێبەکانی و چۆن دە مەیدانەکانی زانستی جۆربەجۆردا، لە بژیشکیرا بۆ سیاسەت، لە فەلسەفەوە بۆ تەفسیر و لێکدانەوەی قورئانی پیرۆز خامە ئارایی کردووە و ئەمە بۆ خۆی گەواهیی ئەوەی بۆ دەدا، کە چ شەخسیەتێکی زانای مەزن بووە، ئەدی ئەوە نییە خواجە سەعدەدین فەرموویەتی: «پیاوێ بوو، خامەی زۆر وەستایانە دەکار دەبرد و لەو مەیدانەدا سەڵەف سەڵەفێنی تێدا دەکردن، تاک و یەکەتازی سەروبەندی خۆی بوو»(٩١) دەی با بەش بە حاڵی ئەو هەندکۆکە زانیارییەی ئەوڕۆکەمان هەوڵ بدەین، لایەنە جۆراوجۆرەکانی شەخسیەتی زانستەکیی ئیدریسی بدلیسی شی بکەینەوە.

٢ – ١: مێژوونووسیی وی

ئیدریسی بدلیسی ئەوڕۆ پتر وەک مێژوونووسێ نێو براوە، هۆکاری ئەمەش ئەوەیە، کە برێ مێژوونووسی نوێباو، لەسەر کتێبەکەی «هشت بهشت»یان، کە لەمەڕ مێژووە، وەکوڵیوە، ئیدریسی بدلیسی مێژوونووسێ نییە، لەمەڕ مێژووناسی بیروباوەڕی زۆر نوێی هێنابێتە گۆڕێ. ئەو هەر هێندەی پەرژاوە هاوبەشیی، بە تایبەت لە مێژوونووسیی عوسمانیدا، هێندێ شتی ڕواڵەتانە بکا. هێندێ ئەم هاوبەشییە بە ڕواڵەتەیان پتر بە کارێکی نەرێنی (سلبی)

نرخـاندووه و پێش هەمـوو شـتێ، دەسـتـووری مـێـژوو بە فـارسـی نووسـینی ئیدریسی بدلیسیی ترنجاندووەتە نێو مێژوونووسیی عوسمانییەوە. پێش سـەروبەندی وی کـتـێـبی مـێـژوو بە تورکی و با کـەمـیش بێ، بە عـەرەبی دەنووسرا. بەڕاستی مێژوو بە فارسی نووسین لە ئیدریسی بدلیسیڕا دەستی پێ کردووه. دووەم ئیدریسی بدلیسی ئەدەبیاتیشی ئاخەنیوەتە نێو مێژووەوە. ئەو کتێبە مێژووییانەی پێشترێ نووسراون بە شێوازێکی ساکار و پەتی دەنووسران، ئیدریسی بدلیسی مێژووی بە شێوازێکی خەست و بە بەزەک و دۆزەک نووسیوه، لەمەڕ ئەمە گوتراوە بەڕاستی هەشت بەهەشت، هەروەک لە ڕووی مێژوونووسییەوە شاکارێکە بۆ خۆی، هەروەها لە باری ئەدەبیشەوە پلە و پایەیێکی جوێی بۆ خۆی پڕاوپڕ کردووه، بدلیسی بێ لەوەی زانایەکی زەریا بێ پەیی سـەردەمی خـۆیەتی، هەر بەو ئەندازەیە لە دە نووسـینەکانیدا بە زۆرەوە، ئەوەی بە خەڵک سەلماندووه، کە ئەدیبێکی بەهادار و درەخشانە.

ئەم خەسیەتەش بەڕادەیەک دەگا، لە هێندێ جێیان بەشەکانی ئەدەبیات هێند درێژ دەبنەوە، ڕووداوەکانی مێژوو وەبەر سێبەر دەخەن... تەنانەت سەعدەدین، کە لاساییکەرەوەی سەرڕاست و کوتومتی وییە، لە زێدە بەزەک و دۆزەک ئارایی و زێدە ڕازاندنەوەکاری سەراییدا، کە دەگاتە ڕادەی سەبک و شێوازی بەگرێ و گۆڵ، بە گلی و گازنە، سەرەڕای وەش کێ دەڵێ بدلیسی سەر مەشقی شێوەنووسیی زەریفی عوسمانیی بە تەرزی ناسک، ڕاستەوخۆ، خۆی دای نەداوه؟(٩٢).

سێیەم، ئیدریسی بدلیسی، لە گێڕانەوەی ڕووداوە مێژووییەکاندا کۆشیویە، بەوپەڕی بێ بەندیواری و ڕەهاییەوە، بە پێی ڕەوتی مێژوویینە و کرۆنۆلۆجیک هەنگاو هەڵێنێ، دیارە مێژوونووسان، هەر لە کۆنەوە، دەگێڕانەوەی ڕووداوگەلی دیرۆکییانەدا، تا ڕادەیەک دووابەدوا یەکدی هاتن «کرۆنۆلۆجیک»ی ڕووداوەکانی مێژوویان ڕەچاو دەکرد، وەلێ ئیدریسی بدلیسی دەگێڕانەوەی ڕووداوەکانی مێژوودا، بڕوای بەوە ئەستوور بوو، کە ئەو ڕووداوانە دەگەڵ یەکدیدا هاوپێوەندن و بەو تەرزە لەسەر وتووێژکردن و

وردکـردنەوەیان کـارێکی ناچارییـە و دەبێ هەرواش بێ، ئەمـەش لە هـەشت بەهەشت و سـەلیم نامـەکـەیدا تایبـەتکارییـەکە، لەو کـتێبانـەدا جێبـەجێی کردوون. محەمەد شوکری، لەم ڕووەوە لە باسی هەشت بەهەشتدا بەو جۆرەی دیاردی بۆ کـردووە: «دە کـاتێکدا کـتێبـەکـە، چل سـاڵ بەسـەر نووسـینیـدا دەگـوزەرێ، بێـتو تێکەڵ و پێکەڵی و کەمـوکـووڕیی زانیـارییـەکـانی سـەر بە دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی دەپێش چاو بگرین، هـەشت بەهەشت تا بڵێی بە دڵوداو و بـە پەرۆش و ئەوەندی کـرابێ، دەتەرزێکی سـاڵنامــەی ڕێکوپێکدا بەرچاو دەکەوێ...»[٩٣] ئیدریسی بدلیسی هەر بەو ڕادەیە یەکەم ڕووداونویس (وقعەنویس)، واتە: یەکە مێژوونووسێکە، کە نووسینی مێژووی عوسمانییانی بە ڕەسمی دەستۆ خراوە.

٢ –٢: شاعیریی وی

ئیـدریسی بدلیـسی، چ سـەربەخـۆ، چ لە دوو توێی چەندین کـتـێـبـیـدا نووسـراون، شـیـعـرێکی زۆری هەن، ئەمـانـە شـیـعـرێلێکن دە تەرز و شـێوازی چامــە و دوو بەیتـدا نووسـیـریاگن. لەلایەن ڕەنگ و ڕوو و شــەقڵ و مـۆرکی تێکراوە، شـیـعـرەهایەکن، مـەشـقدادەر و فـێرەکـییـانەن، دیدەکتـیکییـانەن، شـیـعـرەکانی تێکرا ڕیالیزمـییـانەن، بابەتەکانی پتـر مۆتیڤ و بزوێنی مـێژوو ئایانانەی جۆراوجۆرن، دە هەڵبـەستنی شیعرەکانیدا کێش و عەرووزی هـەمە ڕەنگەی دەکار بردووە.

زۆرینەی شـیـعـرەکـانی دەبەرچاو بگرین، دەتوانین بـە شـاعـیـرێکی گـەورەی ئەوتـۆی نێــو بەرین، کــە لە ناخــەوە بەدەنگ هاتووە، بەڵام لە گـۆشــەنیگای وەستایەتییەکی، دە شیعردا ڕەچاو دەکرێ، دەتواندرێ بە شاعیری پلە دووەم، نەک پلە یەکەم بژمێردرێ، بە نموونە: فوزوولییەک، سەعدییەک، یا حافیزێ: یا یونس عەمرەیەک نییە.

٢ – ٣: خۆشنووسیی وی

وێڕای وەش ئیدریسی بدلیسی لە هونەری خۆشنووسی ئاراییدا کە لکێکی

هونەرە بە دەوەکانە بە خۆشنووسێکی چینی یەکەمی گەورە لە قەڵەم دەدرێ. بدلیسی، نەخوازە دە خۆشنووسێکی دیوانی، سولس، تەعلیق و سیاقەتدا ئوســــتـــــادێکی زۆر زەبر بەدەست و بەهادار بووە[٩٤]. هەروا لە هونەری ئینشـانووسـیـدا، دەکـرێ بڵـێین وێنەی لە نێـوان فـارسی نوویسـاندا نەدیتراوە[٩٥]، بەدەم باسکردنی کتێبەکانیەوە، وەکو لە پاژی دووەمدا گوتمان، کـتێـبـێکی بە تورکی نـووسـراوی، بەسـەرنامـەی «المنشآت» هەس، لەوڕا، کـو ئیدریسی بدلیسی هونەرمەندەکە، خوە بە ئالیا تیئۆریکی ئو پراکتیکی یا هونەرا خووشنوویسیڤە مژوول کرییە، هونەرمەندەکە بەرچەعڤە.

٢ – ٤: ئالیا فەیلەسووفاتییا وی

بەش بەوەندە زانیارییـانەی دە بەردەسـتـمـانـدان، ئیدریسی بدلیسی وەک فـەیلەسـووفـێکی تەواو عـەیار و بـە هـەمـوو مـانای وشـەی فـەیلەسـووفـەوە، وا بەرچاو ناکەوێ، فەیلەسووف بێ، بەڵام خۆی، خـاسـمـا بە پرسێن میـتافیـزیک ســەر گــەرم کــردووە و دەبارێکی ئەندێشــەمــەندیی وادایە پیــاوێکە لایەنی فەیلەسووفانەی پێوە ئاشکرا دیارە. لەم پرسە میتافیزیکانەدا، نەخاسمە هەوا خـــوازی ئۆلی ئیبن ســـینا و بیـــروباوەڕی ئەم ئۆلەی دەبەرگـــرتووە. بـەم بەریانەوەی، دە مێـژووی بیری عـوسـمـانیـدا خزمـەتی ئیبن سینا گـەراییی کردووە. لە سۆنگەی ئەوەی کتێبە بە ماهییەت (چییەتی) فەلسەفییەکانی، کە بەداخـەوە، هـێـژ نەبوون بـە بابەتی باس و لێـوەتۆژین بۆ هـەنووکـە لە بـارێکی وەســـادا نین بکارین بێـــژین ئیـــدریسی بدلیـــسی لە شـــیکاریی پرســـە فـەلسـەفـییـەکانیدا بیروبۆچوونی تـایبەتکاری هـەیە، یانا؟! بەڵێ، وێڕای وەش، دەکارین ئەمـە بـدرکێنین کـە پێوەچوون و نەبڕانـەوەی کزی و دانەکزیی وەلای فەلسەفەدا مەیلبزوان و هاوسەرکارێتیی وی، نەک تەنیا لەکن عوسمانییەکان، بگرە لەسەرلەبەری دنیای ئیسلامەتیدا هەمیشە بەرەو کزی و کاستی دەچوو، هاوسەروکاریی ئیدریسی بدلیسی دەگەڵ بابەتە فەلسـەفییەکاندا تایبـەتییەکی گرینگە.

٢ – ٥: بەریانی سۆفیگەراییی وی

یەکێ لەو بابەتانەی ئیدریسی بدلیسی خۆی پێوە سەرگەرم کردووە و دەگەڵیدا زۆر هاوسەروساخت بووە سۆفیگەراییە. هەروەک دە پێشتریدا ڕوون کرایەوە، پێمان وایە، ئەوەی دەبن کاریگەرییەکی فرە گەورەی بابیدا بۆ بە میرات ماوەتەوە؛ چون بابی سۆفییەک بوو، زۆر بە ئۆل و ئێکۆلی سوهرەوەردییەوە پێبەند بووە، هەمدیس مخابن لەوڕا کو هێژ دەربارا کتێبێن وی ئێد سۆفیگەرییێ، کو کەسەکی نە پەرژایتە ڤەکولینا وان.

ئەم هێندە بێژین، کو ڕەنگە بابەت و سەرناڤێ کتێبەکانی وی لەمەڕ سۆفێتی کێلەڕێیەکمان لە مەیل بزوانی بەلای سۆفێتیدا، دەپێش قوت کاتەوە و شتێکیان لەم ڕووەوە لێ هەڵکرێنین. بدلیسی زۆر هەواخوازی ئیبنولفاریز و ئیبن عەرەبی و محەمەدی شەبوستەری بووە، لەبەر ئەوە ئێمە وای لێ حاڵی دەبین، بدلیسی مەراقی داوەتە ئێکۆلی یەکێتی بوون (وەحدەتی وجود) تا ئۆلی سوهرەوەردییە و خەلوەتییە، کە ئیبراهیمی گوڵشەنی دایمەزراندووە و بدلیسی بۆ خۆی دەگەڵیدا هاوسەروکار بووە.

مەلا ئیدریسی بدلیسی نەک لەگەڵ لایەنی ڕێبازی سۆفێتی، بگرە لەگەڵ لایەنی تیئۆریکی میتافیزیک (میتافیزیک – تیئۆریک)دا پتر هاوسەروساخت بووە، دەگەڵ وەشدا کە هێمان لە لێک جیابوونەوەی بیروبڕوایەکی نەگەیشتووین، دەکارین زۆر بە ڕەهاییەوە بێژین ئیدریسی بدلیسی سۆفیگەرا بووە و دە خەتی دوکتۆرینی یەکیەتیی عوسمانیی بوون (وحدة وجود)ی ئیبن عەرەبیدا بووە، بە تایبەتی پاش وەی سۆفییەکی عوسمانیی وەک داوودی قەیسەریانی (مر: ١٣٥٠) چەمکی بەرزی سۆفیەتیی یەکیەتیی هەستیی (وحدة وجود) لە ئەنەدۆڵدا بڵاوکردەوە، یەکسەر، سەرلەبەری ئاوەزپەروەران (عقلانیون)ی وەکو بدلیسی ئەو ڕێبازە سۆفیەتییەیان دەبەرگرتووە و تا ئەوڕۆکە درێژەیان پێ داوە[٩٦].

٢ – ٦: لایەنی مەلایەتیی وی

ئیدریسی بدلیسی دەگەڵ زانستەکانی ئاینیشدا، نەمازە دەگەڵ فەرموودەکانی پێغەمبەر (د) و لێکدانەوەی قورئانی پیرۆز و شەرعدا زۆر لە نزیکڕا هاوسەروکار بووە.

بدلیسی، وەک دەفامرێتەوە، کە دەمەیدانی ئەو زانستانەدا کتێبی زۆری نووسیون و زۆری تێدا قووڵ ڕۆچوون و بە داشکاوی و ڕوون لە زۆر کێشە و گرفتی ئەو زانستانەی وەکۆڵیبوون... ئەوەی سرنج کێشە، لەم زانستانەدا بە باری عەقلانی و ئاوەزپەروەرییەوەی بیر کردووەتەوە و ئاخاوتووە؛ چونکە دە تاوتوێکردنی ئەوان کێشاندا لە نیگای ئەو زانیارییانەی لە کۆنەکانڕا ڕادەگوێزرێن، شتان کوێرانە ڕاناگوێزرێ، بگرە لە هێڵەکێکی ڕەخنەگرانەیان دەدا و ئەوانی ڕاستن دەیانکا بەدەستەک و دەسپێچکی خۆی.

وای لێ دەفامرێ لە چارەسەرکردنی کێشە زانستەکییەکاندا بە بارێکی ڕیالیستانە و لێبرالیستانەدا دەنۆڕێتە شتان.

٢ – ٧: لایەنی زانستی هونەر

لە پێشترێ باسی ئەوەمان کرد، کە ئیدریسی بدلیسی دەگەڵ هونەر، یا زانستە ئەرێنییەکانشدا سەروکاری هەبووە و کتێبانی لەم بارەیەوە نووسیوە. کە دەنۆڕینە ئەو جۆرە کتێبانەی، بە ڕاستی ئەم پیاوە بیروبڕوای تایبەت بە خۆی نین، لەبەر ئەوە ناکرێ بە پیاوێکی زانای سەرکەوتوو، یا بە زانایەکی ئەرێنی (ایجابي) لە قەڵەم بدرێ، بەڵام وێڕای وەش، لەبەر وەی دە سەروبەندی خۆدا ئەو زانستانەی بە زیندوو ڕەچاو کردوون و بۆ ئەمەش، ئەرک و کۆششێکی لەم بارەوەی بە خەرج داوە، دەبێ بە چاوی قەدرزانینەوەی بنۆڕینێ.

دەتوانین وەک دوا ئاکام لەمەڕ شەخسیەتی سیاسی و زانستانەی ئیدریسی بدلیسی ئەمە بێژین: ئیدریسی بدلیسی پیاوێکی زۆر بە دەگمەن هەڵکەوتووی سیاسەت و زانستی سەدەی ١٥هەمە، بدلیسی شەخسیەتێکە، چ بە

کتێبەکانی و چ بە خزمەتە بە کردەوەکانی زۆری وەسەر خەرمانی سیاسەت و زانستی تورک خستووە، زۆربەی زۆری کتێبەکانی و دەگەڵ ڕشتە جۆراوجۆرەکانی زانستدا هاوسەروکاریی وی، ناوونیشان و دەنگ و ڕووی زانایەکی ئەنسیکلۆپیدیانەی پێ ڕەوا دیتووە، بدلیسی ئەندێشمەندێکە، کتێبەکانی، بیروباوەڕ و دیدوبۆچوونەکانی هەڵدەگرن زۆر لێوەکۆڵین و لێوردبوونەوەی نوێ و فرەلایەنیان لەسەر بکرێن و بە هەویای وەین لێوەتۆژی نوێ پەیدا بن، ئەندێشمەندێکی وا، بەربڵاوترانە، دەبەر ڕۆژێ ئێخرێ.

بەڕاستی ئێمە نیازمان وا نەبوو، بیروبۆچوونەکانی ئیدریسی بدلیسی یەکەیەکە و بەلک و چڵەوە لەمەڕ گەلەک بابەتان لەم کتێبەدا وردکەینەوە و لێک دەینەوە، ئەسڵەن هەر نەشمان دەتوانی و لە کێشی مەدا نەبوو؛ چون دەبێ لە پێشدا کتێبە دەستنووسەکانی وی، کە پەڕاگەندە لە گۆشە و کەناری پەرتووکخانان ئاخندراون، خڕکەینەوە و کاریان لەسەر بکەین و بۆ لە چاپدانیان تەیارکەین، ئەمەش کاری پشووی درێژی گەرەکە.

ئیدریسی بدلیسی

بەشی چوارەم

پاشکۆیەکان

هەڵوژێردە لە کتێبی سەر بە بابەتی سیاسەت و ئاکار
بیروباوەڕی ئیدریسی بدلیسی لەمەڕ ئاکاری سیاسی و کارامەیی

ئیدریسی بدلیسی لە بەشی دووەمی کتێبی «قانون نامەء شاهنشاهی»دا کە دە تەرز «نصیحة الملوك»ی نووسیوە، بە پێی چەمکی سیاسەتی سەردەمی خۆی لەمەڕ وەی کۆڵیوە، پیاوی دەوڵەت و کارگێڕانی چۆن دەبێ وەهەر (خاوەن)ی ئاکارێکی سیاسی و کارامەیی بن. وا لە خوارێ تەرجەمەی ئەم بەشەتان عەرزی خزمەت دەکەین:

بەشی دووەم

شرۆڤە و ڕاڤەی ئاکار و سیفەتگەلێکی شایەنی پادشایانن، ئەو ئەردەوە ئاکارییانەی بۆ سەرکردەی سپا و گەل پێویستن، شێوەکانی ئەردەوگەلی گووراندن لە ڕوونکردنەوەی شرۆڤەکانی پێشترێڕا بەدیارکەوت، مرۆ ئەفراندە و گووراوی هەرە شەرافەتمەندی سەرلەبەری ئەفراندانە. مرۆی هەرە وەهەری فەزڵ و ئەردەو لە دنیادا ئەوەیە دە نێوان ئەو گووراو و ئەفراندانەی بەرچاو دەکەون، ببێ بە وەهەر «خێو»ی خەسیەت و ئاکار و رەوشتگەلێ شایانی خەلیفە و سوڵتانن. خەلیفایەتیی خودایی، لە وڵاتی مەماناندا، لەبەر وەی تایبەتی پەیامبەر و باخودایانە، ئەوڕۆکە شاهێتی و سەرکردایەتی لەم دنیایەدا، لە پلەوپایەکانی باییی خەلیفە و سوڵتانانە. وەهەرحاڵ، پیاوی هەرە وەشەرەفی نەتەوەیەک، ئەوێ خاوەنی ئاکارگەلی هەرە وەشەرەفی نەتەوەکەی بێ. پێویستە پێشەواو سەرکردەی هەر کۆمەڵگایەک بە مەزییەتی جوامێری و فەزیلەتی ئاکاری پەسەند و خۆشتڤی بێتە ناسین. پادشایەک، کە بە ڕوواڵەت

دەچێتە سەرتەختی فەرمانڕەوایی، بێتو بە چوونە سەرتەخت، بەڕاستی ببێ بە سەرچاوی تۆقاندن و نەینکی ئاهۆ و خراپە و خراپەکاری و وەک ئەو دێوە ئەهریمەنەی بە نگینی حەزرەتی سولەیمان، کە بە زۆر لێی زەوت کرد، بوو بە خێوی دەسەڵات و کەڵەگا، وەک جانەوەرێکی دڕندە و بەزەرەر و زیانی لی دێ و دەکەوێتە گیانی کۆمەڵگایەک دەقەفەسی دیلیدا کۆت و زنجیر کرابێ.

شیعر:

پێشخزمەتێ نەنوێ شەوێ،
بە زۆر یانەی لێ نەشێوێ،
لەم لا کەس ڕێزت لێ ناگرێ،
لەولاش ڕووزەرد و دڵ وەگرێ

پادشایەکی بەختەوەر، لە سای خاس دروست کریاگی و ئاکار و رەفتار خاسییەوە خواوەند دەس وە باڵییەوە بگرێ و یارییەی وە دەستەک بەزەی خواوەنەوە دەسیش کەفێ، یاریکاریی هەرەچاک خوابیدا و پێناو و هۆی هەرە گەورە، خوا بۆ وە ئارمان گەیشتن وە بەندەی خۆی بوەخشێ، ئەوەیە دەس لە دەس و یارییەی خوا هەواڵ و خەبەرات و کتێو سوتتانە ڕابردگەکانی وەخوێنێ و لێیان وەکۆڵێ و وەدمای دەنگ و ئەحوالاتی کاروکری خاوەن شان و شەرەفان کەوێ سوودیان لێ وەگیر بێرێ، بێ سێ و دوو سەرئەکەفێ.

بەیت:

پادشایان چ نەبوون، بوون بە خێوی شان و شەرەف،
چ بوون، لە وەرینان فێرە ئاکار و رەفتاری چ بوون

سەرقافلەچییانی وەک پەیامبەران و پێشەوایان و سوڵتانان کە دە ڕێی ئایندا پێشەنگ بوون، بە فەحوای «فەزیلەت و زاڵبوون ئی شەخسی پێشەوایە»[٩٧]، هەمیشە وەپێشکەوتن و سەرکەوتن و لە خراپە چاویان پۆشی و لە سەروبەندی خۆدا وەجەختەوە کاریان کرد. پێشەوای سەرکەفتگ، وەک سوڵتان دەسدریاگ، شایەنی یارییەی خواوەنە. ئەو ئەوێ هەمیشە ئاکاری چاکی زگماکی خۆی دەگەڵ فەرمایشت و ئاسەواری سوڵتاناندا، کە نیشانەی

حیکمەتن بەراورد بکا و بەوە بکارێ خۆ لە پەستی و کەت و کولی بپارێزێ. دەبێ ئەردەوی پەسەند و ئاکاری پەسندراوی خۆ و کر و کردەوەی وان، مینا پیاڵەیەکی جیهاننوێن. بیر لێ بکاتەوە، لەو شتانەی دەبنە مایەی هەڵە و زەرەر و زیان خۆ بپارێزێ. مرۆ هەر وە تەبیات وا گووراوە، تەیارە وەگوێی هەوا و ئاڵهای نەفسی ئاژەڵانە و دڕندانەی خۆ بکا و هەمیشە هێزی تووڕەیی و شەهوەتی تەبیاتی مرۆیانەی خۆ دەکار بەرێ. هەر ئەوەش بوو، حەزرەتی باوکە ئادەمی لە بەهەشتی هەتاهەتا، وەتەڵەی شەهوەتەوە کرد و لە پلە و پایەی نزیکایەتیی خوای دوور وەخست و دژمنایەتیی ئیبلیسی تەڵەکەباز و خاپینۆک دەگەڵ زاڕووەکانی حەزرەتی ئایەمدا، بە زگماک و هەوزینگی تەبیاتی ئەفراندنی باوە ئایەم، لێرەڕا سەری هەڵداوە. ئەمەش لە قورئانی پیرۆزدا پتر لەوە کە ترساندن بێ، وەک ڕاستییەک وەی مانا بەیان کریاگە: «قال ربي بما أغويتني لازينن لهم في الأرض ولأغوينهم اجمعين»[٩٨]. (سورەتی الحجر، ئایەتی ژ:٣٩). واتە: ئەوانە سەرلەبەریان بێ چەند و چوون تامەتامە دەدەم، مەگەر ئەو بەندانەم کە بە نۆپلەی دڵسۆزی و یەکرەنگی گەییون...[٩٩].

بەیت:

ڕۆژێ، لە وڵاتی ئەدەبدا پیرۆزباییت لێ دەکەم،

ئەتۆ بە مێرانیی خۆ، بەسەر نەفسی خۆدا زاڵ دەبی

کەسێکی لەسەر تەختی سەڵتەنەت و خەلیفایەتی بەختەوەرانە، خۆ لە ئاهۆ درێوەکانی شەیتان ببویرێ و بێ خۆ لە خەسیەتگەلی نەفسانی قوتار کردن، پەنا وەبەر لێبوردەگی و بەخشندەییی خواوەند بوات و لە پای خاسکردنی ئاکارە ڕەوانییەکانی دەسە ڕێشەمەی هێزی ئەڵها و ئارەزوو و تووڕەییی وەدەستە خۆ گرێ و وەسەر ڕاستەڕێی پەیامبەر و پیر و خوداناساندا بڕوا و دووای خەلیفە و پێشەوایانی ئاین و ڕۆشنبیران کەوێ، بێگومان پلەوپایەی سەرکردایەتیی، لە پای بڵێندبوونی وی، بەرز دەبێتەوە و شانازیی پێوە دەکا و لە پێناوی بە ئارمانی خۆ گەیین و نیازمەندی وەدیهێناندا دەبێ بەو کەسە، کە خواوەند دەستەبەری دەبێ و دەستەکی لێ دەکا؛ چونکە لە ڕێی ڕاستی

بەختەوەری و ڕەستگاریی ڕێشاندەر و بەهۆی پلەوپایەی بڵندەوە لە گومڕایی قــوتاربوون و ڕێی هیــدایەت دۆزینەوە بەوە دەبێ، پابەندی فــەرمــایشــاتی ڕێبەرێتیی دەستوورەکانی شاندی و پەیامبەران بێ. سوڵتانانیش دەبێ هەر بەو ڕێیەدا بڕۆن. هەنگین بەو ڕووناکییەی لە چرای زمانی کەسانی خاوەن زانست و ئیرادەوە شەوق ئەداتەوە، بەو ڕووناکییەی لە مۆمی قسەی کەسانی میراتگری کۆڕ و مەجلیسی ویلایەتی پەیامبەرن، بەهەر ڕووناکییەکی لە قەندیلی پەیامبەرێتیی حەزرەتی مستەفاوە (د.خ) شەوق بداتەوە، دەگەینە ڕێگای ڕاست، بەنووری تەفسیر و شرۆڤە و لێکدانەوەی چریسکەداری کۆمەڵگای زانایانەوە بەناز و نیعمەتی هەتاهەتایی دەگەی.

بەیت:

هەرکەسێ پشوویەکی بەڕاستی دەیدا، با یەک پشووش بێ،
لە پشت گــــزنگی بەرەبەیانەوە دنیـــــایەک دەبینێ.

ئەتۆ بزانە، بنەمایەکی ئاکار و خەسیەتی چاک، کە مەرجی بەدیهاتنی ئەوەیە ببی بە جێنشینی خوا و یارای ئەوەت تێدا بگورێ و ببی بە سێوەری خوا، دەبێ بە تەواوی پابەندیان بی، گەرچی ئەم ئاکار و خەسیەتانە هەریەکە لە نێو خۆیدا، دەچوار ئەسڵدا کۆبوونەتەوە، وەلێ هەریەکە چەند لکێکی لێ دەبنەوە:

بنەمای یەکەم

ئاکاری دەست و داوێن خاوێنی (عفت)

ئەسڵی یەکەم ئاکاری دەست و داوێن خاوێنییە. ئەمە بریتییە لەوە، کە ئاقڵێک، دە قەڵەمڕەوی بوونی خۆیدا، هێزی شەهوەت دەبن حوکمی ئاین و ئەقڵێکی بە دادا سندم کا. واتە: بە ئاوەزی دادیار و شەرع کۆنترۆڵی کا، لە پیاوی خوێندەوار و ڕۆشنبیران ڕوون و ئاشکرایە، کە هێزی شەهوەت لە مرۆدا، هەمیشە بەرەو بەندەگیی سوود و قازانج، بەرە و خواردن و

خـواردنەوەی لە نەوس خـۆش هاتگ تـاو دەدا. بێـتـو دەسـت و داوێن خـاوێـنیی خـاوەن دەسـەڵات، هـەمـیـشـە ڕێی بەرە و شەهـوەتپەرسـتی لێ نەگرێ و زیبک و زاکوونی پاین و پاسـەوانی داد و عـەداڵەت بکا بە پاسـەوانی وڵاتی خـیلافـەت، هـەینێ نەفسـی حـەریس (تەبیاتی فرە وەدنیاوە نووسیاگ)، نەفسی تێرنەخۆر و چڵـێس، هـەرکـە تامی شـەهوەتی چەشت، دیارە هـەر وە تـەبیـات دوای هـەوا و ئارەزووی خـۆی دەکـەوێ، ئەگەر بـەرەوبڕی لەمە نەکا، بە خـەڵات و نەوازشـاتی دیکە ناگـات. لەبەر هـەندێ، ئەو کـە خـۆکامی و خـۆپەرسـتیی لێ بوو وەخـوو، سێ و دوو لە ئـاوڕووبردنـی ژێردەســـتـــانی نـاکـــا و شـــەرەف و نامـــووس پێخوستکردنیانی لەنک دەبێ بە ئاوخواردنەوە، بێگومان ئەم خۆکامییە دەبێ بە مایەی نەفـرین و تورەییی سپا و رەعیەتیش و ئاکامی بەوێرانی و لەبەریەک هـەڵوەشـانی وڵات و ژێروژوور و نوغـرۆبـوونی تەخـتی شـاهـی و فـەرمـانڕەوایی دەگـەڕێ. راســتـینێـکی لەو جـۆرەش، لە حـاڵ و باڵی سـوڵـتـانانی خـۆکـام و دەسـخـەڕۆی هـەوا و ئارەزووی خـۆ دێتە گـۆڕێ ئەوجا خـاوەن ئاین و حیکمـەتی باخـوا دەبێ بە ڕاشکاوی لە زۆردارێکی بێـشـەرم و بێـبـاک. بـەیەک ڕەنگ و بەیەک بیروبڕوا ڕاگەیێن، تەخت و تاج و بارەگا و هـەیت و هـووت و دەبدەبەی دادەتەپێ و پادشایەتی قەڵەمڕەوی وێران و خاپوور دەبێ.

تـەمـــەنی درێژ و داد هـەر دوو بـرای جـــمـــرانـەن
لـە پیـــرانـی ئـاوەز بـبـــێ خــــەبـەران، فـــەرزانـەن
هـەتـا هـەتـایـی هـەر بـە داد و هـەق ســــەردەگـــــرێ
شـاهـی و زۆرداری: چرا و زریان، چۆن سـەردەگرێ؟!

ئەگـەر پادشـا خـاوەن ئاکـاری دەسـت و داوێنپـاکی بوو و نـەیدابێـتـە باری دەسبـڵاویی بێجێ و ئەندازەی دڵاوایی و چاوتێریی بە پێی یاسـاکانی دەست و داوێن خـاوێنی و پڕ بـە پێـسـتـی قـانوونـەکـانـی فوسـتـادە و پەیامـبـەران هـەر شـتـێکی خـواسـتـی بێ، لەسـەر ئـەو ڕێگا ڕاسـتـە بیکا، ئەوە لە خـواوەند و بەنـدەکـانـی خـواوەنـد خـۆش دێ و دەبێـتــە مــایەی پایـەداری و پێـوەچوون و بەردەوامیی دەوڵەت.

حــەزرەتی پەیامــبــەر (د.خ) بۆ بەرەوبڕیی ئەڵهــا و ئارەزووی دەروونی و ڕەوانی و دڵەڕاوکێ و وەرەورتی ئەهریمەنی، هەروەک فەرموویە: «ئیسلامەتی و ڕەبەنایەتییان نەگوتووە»[١٠٠]، هەرواش خواوەند فەرموویە: «بخۆن و وەخۆن، وەلێ سـەختگری و زێدەڕۆیی مەکـەن» «.. و کلوا واشربوا ولا تسرفوا انه لا یحب المسرفین».[١٠١] هەرواش خوداوەند، لە پێناوی وەی تیرەی مرۆ بە پاکژی و خاوێنی بمێنێتەوە و بەرەو نەسل و بەرەی مرۆ پێوەچێ و درێژای هەبێ، بۆ ئەوەی ژن بێنێ و بەکامی دڵی خۆی بگا و ئارەزوو و ئەڵهای خۆی بە عەیش و عوشرەت، دەگەڵ کەنیزاندا بشکێنێ». «..فانکحو ما طاب لکم من النساء..» «ئافرەتی حەڵاڵ لە خۆ مارە ببڕن»[١٠٢] جلوبەرگی پێداویست بە پێی دەست و داوێنپاکی و عیفەت و لەخواترسی لەبەرکەن. نابێ لەمەڕ زەوق و دڵ و دەروون لاواندنەوە و کـامگری و لەزەت چەشـتن، تخـووب و مـەرز ببـەزێن و لە ڕادەی ئەقڵ دەرچن و ئەمەش کارێکی پەسەند و دەگەڵ ئاوەزدا هاوئاهەنگ نییە. لەم بارەوە خوا لەم ئایەتەدا فەرموویەتی: «قل من حرم زینة الله التي اخرج لعباده والطیبات من الرزق قل هي للذین آمنوا في الحیاة الدنیا خالصة یوم القیامة كذلك نفصل الآیات لقوم یعلمون»، واتە ئەی محەمەد، بێژە، زینەت و دۆزەک و بەزەکێک خواوەند بۆ خۆی لەبۆ بەندەکانی خۆی داینابن، ڕزق و ڕۆزییەکی پاک و خاوێن کێ لێی حەرام کردوون؟...[١٠٣].

مرۆ بە خۆڕسک، لەمەڕ بە ئارمان گەیین ڕوو دە گوناه و زێدەڕۆیی کا، ئەوە دەبێتە مایەی لە ڕێی ڕاست لادان، دەبێتە هۆی ئەوەی سەرلەبەری ئەفرادی ئادەمیزاد، نەخاسما ئەوانی دە پایەی سوڵتان، خونکار و شاهاندان بە خراپ و چرووک وەگەڕێن و لە ڕاستی هەڵزەلێن و گومڕابن.

شیعر:

ئەو کارە بێباکانە چین؟ چت لە ئاکاری درێو و ملهوڕی؟
ئەتۆ دەزانی چەند دەژییی؟ چەند دەژییی، بەسە بەدفەڕی
بە چەپەڵی و گـــەمــــاریی نەفــــست مـــەکــــە،
ئەو شـیـری نەزانی و گـومـڕاییـیـە وەرگـێـڕە کـالانەخـۆ.

ئەتۆ لە زانست ویستی خوایشت بکەی
ئاوەز و دینیش لە خۆ قایل دەکەی
ئەقڵ و ڕۆحت گەر تەبابن، چیت دەوێ!
تووڕەیی و شەهوەت یەخسیرتن بتەوێ

بنەمای دووەم

ئاکاری ئازایەتی و بوێری

ئاکاری ئازایەتی ئەوەیە، کە مرۆیەکی ئاقڵ و بە ئاوەز دەچارچێوەی ولاتی وجوودتدا هێزی غەزەب و تووڕەیی لە مەوقیعی ڕەهبەریدا، دەحزووری نەفسیدا وەبن فەرمانی کۆنترۆڵی خۆ وەخا. ئەویش بەو ئاوایە، کە لە غەزەب و تووڕەییدا – دیارە ئەمە خەسیەتێکە لە خراپەت دەپارێزێ – نە زێدەڕۆیی و توندڕۆیی و نەکەمرۆیی و شلڕۆیی، دەستەڕێشمەی غەزەب نە هێندە شۆڕ کا وەک ئەسپی سەرکێش سواری خۆ هەڵگرێ و نەش هێندە جڵە و توند کاتەوە پرزەی لێ ببڕێ، (افراط و تفریط)ی تێدا نەکا. ڕاستیی کارەکە بەو تەرزە هاتووەتە گۆڕێ، نەفس بە گوڕ و توانی تووڕەیی هەوڵ دەدا ئەوەی دەگەڵیدا بەشەڕدێ و دەیبوغزێنێ، تۆڵەی خۆی لێ دەکاتەوە. ئەگەر لە ڕاستەڕێی ئاوەز لای دا و ئەوەی بە ڕاست نەزانی، بەو خەسیەتە دەگوترێ ترۆیی (تهور) و فسفس پاڵەوانی. ئەمەش پەسەند نییە. بە نموونە: کابرایەک بەتەنێ و بێ لزووم دەگژ دژمنی بێ حەد و حەساو ڕادەچێ.. ئەگەر خراپە و ئەوان شتان بێزی لێیان دەبێتەوە یان دەیانکەرهێنێ، لە خۆ پاس نەکا و بە گوێی ئاوەزی ڕاست و دروست دەگژ قورنتە و ئەوهامان ڕانەچێ و خۆی دەبەرابەر دژمن و نەیارێکی وەکە خۆ بەهێز و باشاردا، بەکەمینە و کەم و لاواز بنوێنێ و نەکۆشێ بە یاریکاریی هێز و توان و ئامێر و پێناوی بەردەست خۆ لە گەڕ و گزی و فزی و زەرەر و زیانی دژمن ڕەها کا، بەم خەسیەتە دەگوترێ «ترس» و بە خاوەنی وی دەگوترێ ترسنۆک و ترسۆک و ئەو خەسیەتەش تا بڵێی ناپەسەندە و بەر فڕ و نەفرین دەکەوێ.

ئەم خەسیەتانەش کە بە زێدەڕۆیی تێداکردنیان دەگوترێ (تڕۆیی) و بەخۆ تێدا شلگرتنیان دەگوترێ ترسنۆکی و بە هاوتایی و هاوسەنگیشیان دەگوترێ ئازایەتی و بوێری، دەبێ سەرپاکی خواکردان، نەخاسمە شا و سوڵتانان وەهەری بوێری و ئازایەتی بن، نەک تڕۆیی و ترسنۆکی؛ چون ئەگەر پادشا تڕۆ و فسفس پاڵەوان بێ دەست دەداتە کاری چەپەڵ و ناڕەوا و دەستدا و پەیڕەوانی خۆی بەرەو هەڵدێری مەترسی و لەناوچوون داژوێ، لەوما زەرەر و زیانی سوڵتان زەرەروزیانی خەڵکە، بێتو پلەوپایەی بڵندی وی بەر نسکۆ و کۆستی ناتەواوی کەوێ، هەنگێن بەرە و هەڵدێر و زۆنگی تارومار و بەربادییەکی تەواو دەکەوێ.

بەیت:

ئەگەر شا کەسەرێ ڕێی کەوێتە مجێزی
دنیا دڵی پەرێشان و تارومار دەبێ.

ئەگەر سوڵتان ترسنۆک بێ و لە ئەرکی خۆ لە دژمن و نەیاران پاراستن وەدووکەوێ و دەستدرێژی و زۆرداریی زۆردارانی کووتا نەکرد و بەتەڵە و تەپکەی خەیاڵبازی و پەست و لاواز و قرنتە و ئەوهامی چەپەڵی دڵ و دەروونی خۆوە بێ و لە پاسەوانیی ژێردەستان و پەیڕەوانی، سێی فەرمانڕەواییی خۆ، کزی و کەنەفتی و دەستەپاچەیی بنوێنێ، ئەوسا ئەوە دەبێتە مایەی دەستدرێژی و شەوەیخوون و یەغما و تاراجی دژمنان، ئەو خەسیەتەش لە ئاکارە هەرە پەست و نەویی پادشا و سوڵتانانە، لێ بەلێ ئازایەتی و بوێری، کە هاوسەنگترینی ئەو خەسیەتانەیە، دەبێتە مایەی بەدڵ و بەگیان بەدەنگەوەچوون و یاریکاریی هەویاکریی گوێ بە فرمان و ئاڵقە لە گوێیانی و ڕێکوپێکبوونی ریزی پەیڕەو و دەستدایانی و ئاوات و هەویای بە یاریکاریی سپا و سەربازی بەجەرگ ئەستوور دەبێ.

هەڵبەست:

هەر دەسای بوێریی شاهاندا کاری بەڕێوەچوون سەردەگرێ
تەختی سەڵتەنەت لەسەر مەودای شیر هەڵدەنرێ،

هەر شـــــیـــــری شـــــایە خـــــەڵک دڵنیـــــا دەکـــــا،
گـــــەر ســـــامی وی بشـــــێـــــونەیی نەهێـــــورێنێ
تاجی پەپوە ســـــڵـــــێـــــمـــــانکە بەزۆر دەرفـــــێنن
پـەردەی پـێـی وەردەکـــــــــــان بـە چـەپـاو دەدڕێـنن.

بنەمای سێیەم

ئاکاری حیکمەت

ئاکاری حیکمەت: مرۆی بە ئاوەز دەبێ هێزی ئاوەز، کە لە وڵاتی وجوودی مرۆدا، دە پلەی سوڵتان و سەرکردایەتیدایە، بە جۆرێکی پەروەردە کا دە پێناوی لە خوایشت گەیشتن، بە کام و ئاوات گەیشتندا بکەوێتە پەرۆشی ئەوە، زانستەکانی پێوار و غەیب لە جیهانی پیرۆزڕا پتر کا و خەرمانی قەبەتر کا، دڵی هەمیشە لە فیکر و زیکری ئەوەدا بێ بەرە و بڵندترین پاپاچینەکانی عیرفانی ئەوین و خۆشەویستی هەڵکشێ، دەبێ هێزە خۆڕسکەکانی نەفس وەک پێشکار دە پلەی گوێ بەفەرمانی و دەستداییدا بگیرێن، بەو ئاوایە، دەبێ بەردەوام، بەمەرجێ لە جیهانی بڵند فەیز وەرگرتن، دە زەوقی خۆ بەسەرچاوەی خوایی شوبهاندندا بێ، لەم جیهانەدا با بەم جۆرە تەکبیرێلە وەم چەشتە بەدەن و لەش پەروەراندنە، ڕەفتار کا، لە سازاندنی کاری شار و ماڵداری و خێزان و خانەوادە بەڕێوەبردندا، لە کاری هێز و شەهوەت دەکاربردندا داد و داوپەروەریی ڕێنمای بێ.

بەمە دەفێربوون و وەدەستهێنانی بابەتە ئەقڵییەکاندا دەبێ بە ئاغای نەفسی خۆی و فەرماندەگیی وەسەر هەست و هێزە خۆخوازەکاندا باڵادەستبوونی دەقەبەڵ دەکا، بە دەکاربردنی هێزی قرنتە و وەهمی خەیاڵ، ڕاستینە نەگۆڕەکانی دنیای نموونە وەدەست دێنێ، ئەگەر دەهێزی ئاوەزدا ئەم سیفەتە، ئەم قودرەت و توانستە بێنە گۆڕێ ئەوسا پڕ بە باڵای خۆی دەکرێ پێی بێژن حیکمەتی ئەخلاقی لێ بووە بە نەخش و هەر لەخۆی دێ و پیرۆزی بێ.

وەگوێرەی ئەم سەرەتایە، ئەوێ بێژین سوڵتانانی جیهان، بۆ ئیمپراتۆرییەت بنیاتنان فرە وەم ئاکارە نیازمەندن، زۆریان ئاتاج وەم ئەخلاقە هەس، ئەگەر پادشا هێزی ئاوەزی خستە ژێر فەرمانی ئەڵها و ئارەزووی لەش و خوایشت و حەز و هەڵپەی خەیاڵاوی و لە ئاوەز بەدەری کرد وەئاغای ئەقڵی و وازی لە تام و لەزەتی جیهانی پیرۆزهانی و وە پەنای دان و هەڵی پەساردن، ئەمە دەبێتە خوا لە بیرکردن و لە ڕێی ڕاست لادان.

تۆ بڵێی بەو جۆرە شایانی ئەوە بێ ببێ وەسێوەری خواوەند؟!

ئەوی بیر لە خوا بکاتەوە، بیر لە حەق بکاتەوە کوو لە نزیکیی خێوی قودرەتی بێ کەوشەن و تخووب دەخافڵێ؟ نەخێر ئەوەی لە سێوەری خواوەند هەڵدێ و دەچێتە دراوسێتیی ئەهریمەن، شەیتان... ئەوەی خوا لە بیر بکا، پێش ڕۆژی ڕۆحی بەنەزانی و هەوری ڕەشی نەفامی و بێ ئاوەزی بپۆشێ سێبەری بە هەموو لایەکدا بڵاوی بەزەی خواوەند لە چاوی بەختی ئاوا دەبێ.

لە جیاتی ئەوەی لە ڕاستییەکانی زەوین و ئاسمان بگا تاریکیی چاو و دڵی هەتا دێ خەستتر دەبێتەوە، سەرەنجام، لە تاریکیی دژمنایەتی و نەیاری و زۆرداری و ستەم و کوفر و ناخوایی و لووتبەرزی و خۆ بەزلزانیندا لە دایک دەبێ، لە پای کەڵەکەبوونی بێ خەبەری و لە خوا خافڵبوونی وی، پەروەردگار لە بیر دەکا و لەم ئایەتە پیرۆزانەدا «ولا تكونوا كالذين نسوا الله فأنساهم انفسهم، اولئك هم الفاسقون»(١٠٤)، «ام يحسدون الناس على ما آتاهم الله من فضله فقد آتينا ال ابراهيم الكتاب و الحكمة و اتيناهم ملكاً عظيماً».(١٠٥) بەدیار دەکەوێ و لە زۆر جێگای دیکەشدا بەدیارخراوە، خواوەند هەروەک پادشایەتی و فەرمانڕەوایی و موڵک و تەختوبەخت و حیکمەتی بە پەیامبەران و سوڵتانان بەخشیوە، هەر بەو ئەندازەیە بە پێغەمبەری خۆشەویستیشی بەخشیون.

بنەمای چوارەم

حیکمەتی داد

بەشی چوارەم ئاکاری دادە، ئەم سیفەت و فەزیلەتە، لە هاوسەنگیی ئەوان سێ ئەسڵان کە پێشتریّ باسمان کردن، دێنە گۆڕیّ، ئەم ئاکارە پەسەند و پەسندراوە، پێوەچوون و لێنەبڕان و پتەوی و ڕوختەیی بە بەرابەریی ئەسڵەکانی ئاکاری دیکە دەبەخشیّ، کەواتە ڕاستینیی سیفەتی داد و عەدالەت ئەوەیە، کە لە هاوسەنگیی سەرانسەری ڕەفتار و کردەوە و سیفاتی کەماڵدا مەڵاسە، دروست بووە، لە سەربەسەریی تەرازووی ڕەوشتدا مەڵاس و مەتە؛ هەر لەبەر ئەوەش، ئەوەی ئەم سیفەتەی تێدا بیّ، دادی کردبیّ بە ڕووگەنمای ڕاستی، سەرلەبەری هێز و توانەکانی دەرککردن و لە شت گەیشتن، هەریەکە دەگەڵ خۆیدا ڕێک دەکەویّ و دەگەڵ یەکدیدا بەدەنگ دیّ و دەبیّ بە هاوئاهەنگی خۆی و لە کار و کردەوەدا دەکریّ ئەم هاوسەنگییە دەکار ببریّ.

«دیارە بدلیسی وەک موسڵمانێکی ئایدیالیست، بڕوای بە بنەما ئاکارەکییە ئایدیالیستەکانە و پێی وایە ئەو ئاکارانە ناگۆڕێن و پەیڕەوکردنیان، بۆ هاوئاهەنگی و تەباییی کۆمەڵگا بە ناچاری دەزانیّ، بەڵام بەلای ئێمەوە، ئاکار بەشێکە لەسەرخانی کۆمەڵگا، ڕەنگدانەوەی واقیعێکی مادیی ژیانە و هەمیشە لە گۆڕاندایە، بەم پێیە ئاکار شتێکی ڕێژەکییە، ئەوەی لای خاوەن سامانێکی گەورە، بۆ زۆرکردن و کەڵەکەکردنی سامانی پتر و بەهەر پێناویّ بیّ کارێکی ڕەوایە، لەکن کابرایەکی، ئەو خاوەن سامانە غەدری لیّ دەکا و بەری ڕەنجی دەدزیّ، کارێکی دزێو و ناڕەوایە... بەڵام مانای وا نییە هێندیّ ڕاستین و ئاکاری موتڵەق نین، لە زۆر بەدەنگ هاتن، ئازایەتی، ڕاستگۆیی، دەستپاکی و هتد... ئەمانە هەموو ئاکاری موتڵەق و بیّ کەوشەن و سنوورن – وەرگێڕ».

هەرلەبەر وەشە فەرمانڕەوایان گوتویانە: « داد ئەوەیە هەموو شتیّ لە جێی خۆدا بیّ»، بەردەوامی و پێوەچوونی دنیای ئاسمان و زەوین بەسیفەتی داد و

عــەدلەوە بەڕێوە دەچێ، مــرۆ لە هەمــوو بارێکدا بەم ســیـفــەتە چاودێریی تەرازووی هەق دەکا، خوا دەفەرموێ: «وأوفوا الكیل اذا كلتم وزنوا بالقسطاس المستقیم ذلك خیر وأحسن تأویلا»[١٠٦] س:١٧، ئا: ,٣٥ واتە: بە تەرازووی ڕاست شتان بپێون...

لە دنیـای فـەسـاد و تێکچـوون و نەمـاندا، بەردەوامـیی یەکـیـەتیی لەش و دروسـتیی نەفسان بەڕاسـتیی ئەم تەرازوو و دادەوە بەندە، دەفەرمایشـتێکی پەیامـبـەری ئیـسـلامـدا (د.خ) گـوتراوە: «ئـاسـمـانێک و زەوینـان بە داد و عەدالەتەوە پایەدارن»[١٠٧] نەهۆ، تێکڕا سەرلەبەری تیرەی مرۆ، نەمازە ئەوانەی دەچنە سەر تەختی سەڵتەنەت و خەلیفایەتی، با ئەم تەرازووی عەدالەت و دادە هەمـیـشـە بکەن وەزوانی تـەرازووی دەسـەڵات و قـودرەت، با بـارودۆخی وڵاتی وجودی خۆ و تەرازووی کـاروباری خۆ، حـاڵ و باڵی مەردم و سـەروازگەی، کە ئەفـراندەی خــواوەندن، بەم تەرازووی دادە ڕاسـت و دروست بپـێــون و تـای تەرازووان بە پێی کـەم و زۆری، بێـرنە بارێکی مـامناوەنجی و سـەروەسـەر و ڕاست. خـواوەند (ع. و)، بۆ ئەوەی پەیامـبـەر و پێـشـەوایانـی ئۆل و مـەزەبان تەرازووی فـەرمـان و بکە و مـەکـەکـانیـان بەرابەر و سـەروەسـەر بێ، ئەم ڕوونکردنەوە پڕ حیکمـەتەی فـەرمـوودە: «دە بەرابـەریان کتـێـو و تەرازوومـان هێنایە خـوار»[١٠٨]. کتێو، ناوخنەکەی «... وانزلنا معهم الكتاب والمیزان...» زانســـتی داد و عـــەدالـەتە؛ هـەرچی تەرازووە ئـەوە واتە: دەکـــاربردنی داد. ئەگـەرچی سـەرلەبەری نـەفسـان دە نیـشـتـمـانی وجـودی خـۆدا، وێڕای وەی فـەرمـانبـەرداری وەیە ئاکـاری داد و عـەدالەت پـەیڕەو کـا و پابـەندی بێ، وەلێ فەرمـانڕەوا و سوڵتانان پتری پێ ئاتاجن. چۆن سوڵتـان دە نیشتمـانی بوونی خـۆدا پنتـی ناوینی دەگـەڵ خـەڵکدا بەدادبوونی وییـە، لە پای وەی کـاروباری کۆمەڵ کۆک و بەزیبک و زاکوون بێ، ڕا و تەکبیری وی فرە زەروورن و کارێکی مەرجەکییە، ئەم خەسیەتە دە پادشادا و چەند کارتێکردنی وی دەبێ هەموانی بێ.

هەڵبەست:

هەر پادشـایەک خـووی بە دادەوە گـرتبێ،
لە وڵاتی فـەرمـانڕەواییی ویدا، پەنات دەست دەکـەوێ.
ئەگـەر ئەم ئاکـارە لە تەبیـاتی ویدا نەبێ،
بـۆنـی ئـاسـوودەگـی لـەو وڵاتـە نـایـە
و..... تاد.....

هەنگین پادشا دەبێ دوو جۆر چاوێریی داد و عەدالەت بکا، لە یەکەمیاندا دەگەڵ ئینسانانی دیکەدا هاوبەشە و دەسەروبەرنانی دارایی و سامان و ڕێکخستنی حاڵ و باڵی خۆدا پێویستی بەم ئاکارە هەس، هەروەها پادشا دە هاوسەروکاریی لەتەک خەڵکدا، دەبێ هێندەی پێی بکرێ بە پەرۆشی ئەوەوە بێ و دادپەروەر بێ.

جۆری دووەمی داد و عەدالەت ئەوەیە دەکاروبار ڕێکخستن و ڕاپەڕاندنی پێداویستییەکانی ژێردەستە و ڕەعیەتدا بە ئینساف و دادپەنابێ. ئەمەش دەبێ بە تەرزێ بەڕێ بچێ کە مەلەکەی سەڵتەنەت بە کامڵی و تەواوی و تێکڕا بگرێتەوە و دە هەموو جمگە و جەمسەری فەرمانڕەواییدا ڕەنگ بداتەوە، هەر لەبەر هەندێکەیە، ئاکاری داد و عەدالەت و زوڵم و زۆر و ستەم بە زۆری وەپاڵ سوڵتانان دەدرێن و ڕێگای زوڵم و زۆر نفرِی لێ دەکرێ و فرێ داوێترێ و ئاکاری داد و ئینساف پەسن دەدرێ و سەلاواتی لە دیدار دەدرێ و کارێکی پەسند و جێی خوایشتە.

دەبێ هەموو کەسێ باییی هێندەی نیشتمان پێویست کا، ڕیعایەتی داد بکا و بە تەنگییەوە بێ، «کلکم راع و کلکم مسؤول عن رعیتە»، هەموو شوانن، هەموو لە ژێردەستە و ڕەعیەتی خۆ بەرپرسیارن(١٠٩) حەزرەتی مستەفا (د. ر) لەمەڕ پلە و پایەی ئەو سوڵتانانەی چەندە لە سوود و قازانج و زیانی عەدالەت گەیشتوون و نەگەیشتوون و چەندە دەنێو خەڵکدا بەداد و عەدالەت پێبەند بوون یا نەبوون یا ئەوانەی ڕیعایەتی دادیان کردووە یان نەکردووە، یا بوون

بەمـــایەی بڵاوبوونەوەی چاکــە یا خــراپە بەو ڕەنگەی فــەرمــووە: «بەوەج و مەقبوولترین مرۆ و دنیا، دە حوزووری خواوەندا پێشەوای بەداد و عادیلە. لە هەموو خـراتر و بێ وەجتـر و بەدبەخـتـر و بە عـەزابتـر، دە حـوزووری خـوادا، پێشەوای زۆردارە»[١١٠]. جا، لک و پۆپی دیکەی ئەوان سەرەتا ئاکارەکییانەی دە مرۆی بە یەغباڵدا پەسن دراون، لەو چوار ئەسڵە بنیچەیانە هاتوونە گۆڕێ. دەبێ ئەوە بزانی، سـیفـەتە پەسندراوەکان لە ڕووی ژمارەوە زۆرن. پێویسـتـە لکەکـانـی هـەر چوار ئەسـڵـەکـە بۆ ئیـمـبراتـۆریەت و خـەلیـفـایەتی، زەروور و پێتڤین، لەم نامیلکەیەدا شرۆڤەکەین.

لکەکانی ئاکاری دەستپاکی (عفت)

١– دڵاوایی و بەرچاو تێری: یەکەم لکی ئاکاری دەستپاکی سیفەتی دڵاوایی و بەرچاوتێرییە. ئەمـەش بریتییـە لە فەزیلەتەکانی بێ بەندیواری، بێ گوێ بەدنیـــادان، بەتـەنگ ســـامـــان لەناوچوونەوە نەهاتن، لە بـەخـــشـش و خـــەڵاتدانـدا ئازا و بوێری. ئەم خـووە بەلای ســەرلەبەری تیــرە و مــرۆوە پەســـەندە و شـــانـازیی پێــوە دەکــرێ... ئەم ســیـفـــەتە لە کـــاروباری فـــەرمـــانڕەواییی وڵات بەڕێوەبردندا، لە مــرۆ پێگەیاندندا، لەهەرە ڕوکنە گەورەکانی ئوسووڵی خەلیفایەتییە، ئەو ئایەتانەی قورئانی پیرۆز تێدا ئەمـــری بە بەخـــشش و خـــەڵاتکردن فـــەرمـــووە، بە ژمـــارە لە تەواوی خواپەرستی و گوێ بە فەرمانییەکانی خوا پترە، ئەم سیفەتە دە حەدیسی قودسیدا، بەم جۆرە ڕوون کراوەتەوە: «ئەی مرۆ، بەخشش ببەخشە، تا منیش بەخششت ببەخشمێ»[١١١].

هەڵبەست:

دڵاوا بە، دەهـەندە بە، ســامــان ببـەخـشــە، مـەترسێ
هەرچی بدەی، خــوا دەتداتێ، بە پاداشت یەک بە سێ
ئەتۆ وەک کـانیـاوێ دەچی، لەبەرت بڕوا چاکـە مـاڵ
چەندی زێتر ببەخشی خوا هێند زێترت دەکا بە ماڵ

بەخشین و پارە خەرجکردن دەرێی خواوەندد‌ا، لە فەرمایشتەکانی پەیامبەر (د.خ) و قسەی پیر و ئەولیایاندا، بە ئیستیدلال، لە زۆرینەی کاری خێر و چاکەکان، لە بۆ خودا نزیکبوونەوە، لە پێشترە، حەزرەتی پەیامبەر (د.خ) بەم ئاکارە پەسندەی سەری لە ئاسمان سویوە و پەسن دراوە.

پەیامبەر بۆ خۆشی ئەو ئاکارەی زۆر پەسن داوە و خەڵکی پێ ئامۆژگاری فەرمووە، بەوپەڕی پەرۆشەوە دوعای خێری بۆ دەسبڵاو و دڵاوا و دەهەندان بەمجۆرە فەرمووە:

«پەروەردگارم! خێرەومەند و چاکەکار بە بەخششی خۆت پاداشت دەوە»

هەروا تووک و نزای لە ڕژد و بەرچاوتەنگان، بەم جۆرە فەرمووە: «خوام هەرچی ڕژد و بەرچاوتەنگ هەن نەیانهێڵێ»[(١١٢)] بێ سێ و دوو ئەو تووک و نزایەی حەزرەت گیرا و یەکاویەکە. مرۆی ڕۆشنبیر و بە ئاوەز، پەسنی ئەوانی خێرومەند و دەهەندن، **یەکەم:** بە یادکردنەوەی جوان و چاک. **دووەم:** بە خێوی چاکەی زۆر جوان، **سێیەم:** بە کوڕگەلی بەوەج و ماقووڵ داوە. ئەم جۆرە خێرەومەندانە زۆر بەکەڵکن. سۆنگەی بەفیڕۆچوونی سامانی ڕژد و بەرچاوتەنگ، دە پێش هەرشتێکدا. بەڵا و نەهاتیی جۆراوجۆری لە دووە ئەمە یەک، دووەم: لە خۆڕایی بە فیڕۆدانی سەروەت و سامانی میراتگرانە. حەزرەتی (علي المرتضى) (ر.خ) فەرموویە: «سامانی ڕژد لە سۆنگەی ڕووداوێکی (خراب)، یا بە میراتگرێ مزگێنی بدە». لەمڕووەوە، سەرلەبەری پێشەوایانی ئەهلی بەیت، بەدەسبڵاوی و جوامێری پەسن دراون. جا هەر لە سۆنگەی وەی، (علي المرتضى)ی کانی وەلێتی و بەرچاوڕوونی، بە پێی سوونەتی (مصطفى) (د.خ) لە نێوان خەلیفە و سوڵتاناندا، بە دڵاوایی و بەرچاوتێریی زۆر نێویان ڕۆیشتووە. سەرتۆپی پەیامبەر و ئەولیای خوا، زۆربەی پێشەوایانی ئۆل و مەزەب و بەندەگانی ساڵح و چاک، ئەم ئاکارەیان لە سەرووی هەموو ئاکارەکانی دییەوە گرتووە، زۆر بە هۆڵی سەخاوەت و دەهەندەیی و سیفاتی چاکەکردنەوە؛ چون بێ لەو ئاکار و ڕەوشتان، سیفەتێکی دیکەی ئەوتۆ، فەیز بە کانگای فەیزان ببەخشێ، نییە. هێندێ

سـوود و کـەڵک لە دڵاوایی و سـەخـاوەتدا وەچەنگ دێ، لە هیچ سـیـفـاتێکی نەفسـانیی دیکە وەگیرنایە. سوڵتانان، کە سەرۆکی کاری گەورە و گشتن و کانی بەجێهێنانی حوکمانن. دەکاری جوامێری و دەهندەییدا «بە ئاکاری خواوەند خۆ برازێننەوە» و بەم دەستووره ببن بە شایەنی وی.

سوڵتان دەبێ دەکاری جوامێری و بەخشندەییدا، کە مایەی سەرلەبەری کاری چاکە، وەک کانی بڵند بچن. دەبێ ئەم ڕێگە چاکە، ببێ بەسەرمایەی خێر و بێری دنیا و دین ئەوەی بە ئاکاری جوامێری و دڵاوایی دەبێ بە خێوی وڵاتی دڵان، لە سوڵتان و فەرمانڕەوایان هەمیشە لەسەرەڕۆیی و کەڵەوەکێشی دژمنان و نەیارانیـان دوور دەبن. ئەو سـوڵتـانەی مـاڵی دنیـایێ لە پێناوی دەسەبەرکردنی دڵ و دەروونیان بەخەرج دەدا، ڕووی دڵان بە سپاسەوە وەلای خۆیدا ڕادەکێشێ و بەبەرەکەت دوعای خێر و پەسنی شایانی پڕ بەباڵا وەدەست دێنێ و لە هەموو گەزەند و نەهامەتییان بە دوور دەبێ، بەدەستی دڵاوایی و چاوتێری، ئیقباڵ و سەروەری، لە وەی و ئاسێوی خراپەی نەیارانی بێ خەم دەبێ.

شیعر:

هۆ لاوۆ ببەخشە؛ چو لاژێ مرۆ
ب قەنجی دڕندان دەکا دەسخەڕۆ
نەیارێ بە بەخشش کەویت کرد، مەترس
نەیاران بە نەرمی کەمەندکە کورۆ
لە ڕەش و سوور و زەرد و سپی مەپرس
دەرووی لە کەس داناخرێ بپرس

بەپێی ئایەتێکی قورئانی پیرۆز، سەرشۆڕی و بۆ ماڵی دنیا زەلیلی، دژمنی گیانی مرۆیانە، خوودانە پارەوپووڵ و بەندایەتیی سامان دەبێتە مایەی بشێوی و فیتنە و ئاژاوە، «إنما أموالکم وأولادکم عدو لکم»(١١٣).

گوتەی کوردە: «پیاوی ئاقڵ! ئەو دژمنە بە ڕوواڵەت دۆستە دەو دۆستی زۆر گیانی بەگیانییەت بەردە، یا دە گیانی دژمنتی بەردە...» ئەوی

دۆستایەتییەکەی بەڕاستی بێ، بۆ لەڕای خواوەند بەرخورداربوون، سامان بە خەرج دەدا، لەوڕا، مەرییێ ئاقڵمەند، لەبری دژمنی خۆی، خۆی بوێ، دەبێ چاوەنۆڕی دۆستی خۆ بێ، پیاوی بە ئاوەز خوایشتی ئەوە مەرگی دژمنی خۆی بە چاوی خۆی ببینێ، لە دژمنی ناگەڕێ ئەو دەرفەتی کوشتنی لێ بێنێ، هەر لەبەر هەندێکەیە، بڕێ لە فەیلەسووفان سوڵتانانی سەردەمیان بەو ئاوایە شیرەت و ئامۆژگاری کردوون: «یاری سوڵتان سپاکەیەتی، سامانی دژمنەکەیەتی، ئەگەر سامانی بەبەخشکردنی سپا کزبێ، سپایەکەی کە دۆست و یاریکارییەتی، گرد و توانایی تێ دەگەڕێ و بەهێز دەبێ، نەخێر ئەگەر بەبەخششکردنی سپا سامانی بەهێز بێ، ئەوە سپایەکەی و یاریکارەکەی کز دەبێ».

ژێردەست و فەرمانبەر، بێ هێز و بێ دەسەڵات، کە دەبن بە گوێ بەفەرمانی سەرۆکان لەبۆ وەدەستخستنی پێناوی گوزەران و بژیوو بەدیهێنانی ئاتاج و نیازمەندییان زیندەگییە. سەڵتەنەت و فەرمانڕەوایی، کە نیشتمانی وڵات و سەرۆکایەتیی گشانە، بێ پرنسیپ، سەرەتای یەکبوون و بەخشین و لێبووردن سەر ناگرێ، بڵندیی پلەوپایەی فەرمانڕەوایی، سەری بە کەمەندکێشکردنی دڵ و دەروونی خەڵک و ئاکاری بەخشینەوە بەندە، بە پێی فەرمایشتێکی پەیامبەر (د.خ) فەرموویە: «دەستی بەخشندە لە دەستی بەخشش وەرگر چێترە»(١١٤). دەبا سەرلەبەری ئیرادەی خوایشتیان بۆ یەکخستنی سپای دڵان، بەبەندەی خودان نیعمەت و ئەردەو و فەزیلەتان خەرج کرێ، دەبا لە ڕێی دڵ کەمەنکێشکردن و موژدەی لە ڕۆزی و ڕزقێ بەوان وانێکان بەڵێن دراونێ لە ئاسمانێنە(١١٥). جا بە پێی ئەمە، وەک دە ئایەتێکدا، هەر لەو مانایەدا، بەدیار دەکەوێ شەرەف و گەورەییی ئاسمان لەوەڕایە، کە هەوری بەرەکەتی ڕێژنەبارانی ڕەحمەتی بەسەر دەشتودەر و هەڵەت و زورگ و دۆڵ و دەرە و نەوالاندا بێ فەرق و سوو دەبارێنێ. خۆر، کە لەسەرچارپایەی تەختی ئاسمانێ دامەزراوە، لەبەر پیرۆزیی ڕووی زەوین، هەر بەو فەڕەوە ڕووناکی بە باخچەی جوان و بەدەوان، بە دڵی دەردناکی هەژار و دەستکورتان دەگەیەنێ.

فـەرمـایـشـتـی پـەیامـبـەر (د.خ): «ئەی بیـلال! خـەرج کـە، لە کـەمـبـوونەوەی سامانت مەترسێ»[١١٦]، ئەم حیکمەتە ڕوون دەکاتەوە.

بەیت:

هـەتـاو لـە سـ ـــوَنـگـەی وەی ڕوونـاکـی
بە بەخـتـڕەشـان دەبەخشێ مـاڵی ئاوابوو

زەریا، کە دەبەرابەر زەوین شانازی بەخۆوە دەکا، لەوە ڕاهـاتووە، کە هیچ خـواسـتـیـارێکی لە فـەیزی خۆ بەدەست بە تاڵی نـەهێشـتـووەتەوە. دەسـتـی لە دیاریی وەک سـەدەفی بە بریقوباق تژی کردووە، گوێ بە فەرمـانـی ئایەتی دڵی دەرۆزەکـەر لە خۆ مـەڕەنجـێنە «وأمـا السـائل فـلا تنهـر»[١١٧]. دەبێ پیـرۆزیی گزنگی بەیان، کە لە گوڵشـەنـی دنیادا جیهـان ڕوونـاک دەکاتەوە، بە شنەبای دیاریی بەدەوی خـونچـەی هـەزار بەخـشـین و هـەمـیشـە لە گوڵشـەنی دنیادا، بە دەو بە خەندە ڕاگرتن، لە هەمان ئەردەو و فـەزیلەتانە و هـەموو سـبەینانێ وەک بولبـول بـە زمـانـی حـاڵ سـتـرانی وێڕای وەش منەتباریـی خـواوەند بوون (وأما بنعمة ربك فحدث) دەچڕێ[١١٨].

ستێرەکانی شەوان ئەوی وەک کـەرەم و بەخشش دێن. خۆیان بە تاکەتاکە و دوودوو لە بەخشش بەرخورداربوون ترسـان و خـۆیان شـاردەوە. سـوڵتـانانێ، کە بە پێی قسەی ڕاست و بێ چەندوچۆنی لە گوێن حەدیس و سرووش ڕەفتار دەکەن، دەبێ بەخشـشـیـان بەرفرەوان کـەن و هـەمیشـە وەک ڕۆژ بن و لوتف و جوامـێرییـان بەرابـەر مـرۆڤـان بێ منەت و بێ درێغی و یەکسـان بێ و بتـوانن وەک دەریای عومانی بە شـان شکۆ و ئاسـمانی بێ کـەوشـەن و سنوور فـەزڵ و بەخـشـشـیـان بێ فـەرق و سـوو بەسـەر خەڵکدا ببارێنن، با بەندێواریی خـاوەن دڵاوایی خـۆیان بکەن بـە نگینی گـوسـتـیلکـیـان. هەمـیـشـە مـوژدەی بەندە دڵخۆشکردنیان لەبیر نەچێ، خەڵک چاویان لە دەرکەی وانە و بەتەمای لوتف و بەزەییی وانن. دەبا بنیـچەی پایەی دەوڵەت و شـان و شکۆی فەرمـانڕەوایی بە جوامـێری و دەهـەندەیی و دڵاواییەوە بچەسپێ (هـەرکـەسێ چاکەیـەکی دەگەڵ خـوای کـا، خـوا تـۆڵەی دە هێندەی بۆ دەکـاتەوە) «من جـاء بالحسنة فله عشـر

أمثالها، ومن جاء بالسيئة فلا يجزي الا مثلها»[١١٩].

هەقایەت:

لە زوان خـــەوەردارانـەوە ئەگـێـڕنـەوە: پاشـــایەک دوو شـــاڵیـــاری هـەوین. یەکـێکیـان دلاوا و ئـەوەکـەی تریان ڕژد و بەرچاوتەنگ، دلاواکـەیـان کاروار و مـاڵ و سـامـان پـاشـایان دا وەدەسـەوە. شـاڵیـار تایەن هـەر وەوە ڕائەگـەیشت گـەنجـینەی پـاشـا تەوارە و قـەلاقـەلا کـا. کـاورای تریان هـەر سـەرگـەرم ئەوەبی مـــەردمـــەیل و وەلای دلاوایی و دەســبـــلاوی دەهــەنەیی و بــەخــشـش و دیاری و ســـەوقـــات وەمـــو ووەو دان ڕێنمـــایی کـــاو ڕێی بۆ ئەوە خـــۆش ئـەکـــرد دڵ گـەوراگـەورایەل بکـەن وە نـگـین پـەنجـەکـەڵەیان. هـەریەکـەیش بۆ ئەوە، وە دنیـای بسـەلمێنن کە هـەر خـۆی لەسـەر ڕێی ڕاسـتـە، سـەتان دەسـاوێز و دەسـپـێچـک و پاساوی ئەهاوردەوە.

شـاڵیـارە ڕژدەکـەیان، ڕۆژێکیـان تەوەقێ شـیـرینیی هاوردە خزمـەت پاشـا، لەبەردەمـیـا دای نیـا. هـەر دای نیـاو دای نەنیـا، هـەر بینا هەزاران مـەگـەز و کـــەرمـــۆز و ســـویرەمـــۆزە، لە گـــشـت لاوە ئاژنیـــان هـاورد، لە تەوەق تـایین و رووکـیـان. شـــاڵیـــار وتی: «گـــەنجـــینەی ســـەنگـین (زەنگین) پاشـــا لـەی تەوەقـە شـیـرینیـە ئەچێ. تیـلاییی چەوێل سـپـایی، بگرە ئاڵها و واز خـواسـاییـە لێ، بینایی چـەوێل درویســـیـــانی کـــردگن، گـــشت، زەق ئەڕوانـنە ئەوە. پاشـــا وە خوایشت خۆی، ئەتوانێ ئەوەنە خۆی و خـوا حـەزکا ئەسکـەر گردکاتۆ و نەزم و ســــان پـاشـــایەتـی وەلەونـێ وەڕێوە بـوا خـــۆی گـــەرەکی وێ، وەســـاییی ئـەی دەسمایەوە ئەتوانێ گ چشتێ بکا.

شـاڵیـار دووەم کە پەسن دەسـبـلاوی و دەهـەنیـیی ئەدا، ئەویش شـەوێکیـان تەوەقێ ئـەنگوینـی هـاوردە حـوزوور پاشـــا... مـێش و مـــەگـــەز خـۆت مـــەزانی، وەشەو شەکەتن... توانست هەڵفڕینیان نەوی، وە هیچ ڕەنگێ، مەگەزێ چەس، توخوین ئەو تەوەقە ئەنگوینە نەکەفت. شاڵیار وە پاشاویشت: «سەروازەیلیش، برا لە سەرد و سرپیی چەرح زەمانە، چوین مـەگەز، دیمانە و ڕوپواڵەتیان کز و

باڵیـان شـۆڕ ئەوێتـەوە. لە بێ ڕەنگ و ڕوخسـاریی ڕابردگ و پاشـەڕۆژ و بێ پویل و پارەیی حاڵ و باڵیان خراو ئەوێ. هەرکا هەزێنەی پاشا پڕ وێ دژمن و بشێونە زاڵ ئەون و سەرواز لەتاو دڵشکیاوی، خۆیان لە گیانبازی ئەدزنەوە و دەما ئەکەفن.

پاشای وەدیرایەت و فەرزانە، لەوە گەیی، کە خاسترین ئاکار پادشایەل ئەی دنیـا ئەوەسـا سـفـرەوخـوان بەزەیی وەرچەوڕۆشنی و مـەردانەگی و خـەرج و پەخشان و تەخشـان داخـا و خۆی لە ڕێی وەرچەوتەنگی و ڕژدی و دەس و دڵ قـویچـیـاگی لادا و هەوسـار دڵاوایی و سـەخـاوەت و (سـامـان لـە ڕای خـوا خەرجکردن) «وأنفقوا في سبيل الله ولا تلقوا بأيديكم الى التهلكة، وأحسنوا أن الله يحب المحـسنين»(١٢٠) و ڕای ڕاست گـرتنەوەر تـەرجـيح دا وەبان گ چشـتێکا... (زەرتوشت، پەیامـبەری کـوردیش هەروای فـەرمووگـە و وەی تەرحەی بیرکردگەسەوە - وەرگێڕ).

هەڵبەست:

سامانداری خاوەن حیکمەتی فەرزانە، بێ جوامێری
خـێـوی پووڵ و پارە نیـیـە ئەو، پاسـەوانە

بەیت:

ئەتۆ سامانم بۆ پاشەکەوت کە، خەرجی مەکە، کۆی کەوە
شەرەفی لاوان دە سامان خڕکردنەوەدایە، شەرەفت بێ
ئەمن گوتم هەرتک لە بێچارەییدا، دەڕۆین، نامێنین
وەلێ مـانی من بەوە، ئەو نەمێنێ، با نەمێنم

(بەڵێ ئەوەیە بیروباوەڕی ئابوورییانەی هەموو ڕژێمەکانی سەر دنیا... ئەوەیە بیروباوەڕی سەرمایەداری... مارکس دەڵێ پارە دەبێ - معاذالله - بەخوا... ئیبن عەرەبیش گوتی: «دينكم دنانيركم تحت قدمي»، خـواوەندی هەمـووان دەفـەرموێ: «والذين يكنزون الذهب والفضة؟؟؟». بەڵام ئەوە لە چوارچێوەی تاکەکەسدا، تاکە دەستەیەکدا، تاکە کۆمپانیایەکدا و تاکە خێزانێکدا، نارەوایە.. وەلێ لە چوارچێوەی دەوڵەتێکی دیموکراسییانەی

دادپەروەری مرۆدۆستی ئاین زانست و ڕۆشنبیردا کارێکی ڕەوایە... خوایە دەوڵەتێکی کوردەوارییانەی وامان وەنسیوکەی – وەرگێڕ.

٢– ئاکاری شـەرم و شکۆ: ئاکاری دووەم لە پاژەکانی ئاکاری دەس و داوێن پاکی، شەرم و شکۆیە، ئەمە، واتە: مرۆ خۆی، نەک لەبەر بکە و مەکەی یاسادانەران و سیاسەتمەداران، بگرە هەر بە خۆڕسک و زگماک لە کاری خراو و دزێو بپارێزێ و ژ هەرچی نەوس ئەڵهای کا و ئاکامی وەخراو بشکێتەوە، ڤەدزت. پەیامبەری خۆشتڤی (د.خ) ژ ئالییا کەمالا ئەڤ سفەت کو دەربارا سوهەیبێ ڕۆمی دپەیڤە، فەرموویە: «سوهەیب خولامەکە چقاس بەدەوە، هەکە ترسا خودێ نەبا، ئەو هەرگیز خەرابی نەدکر». ئەڤ ئاکارا وسان بەدەو ئو ڕند ژ ئالییا ئاسایشت پەهرێزییا ولاتێ ئو چەعڤدێرییا ئاسوودەگییا بەندەیێن خودێ، سامانا هەری ڕند یا سوڵتانانە، چمکی پادشێ خودان دەسهەلات هەکە شەرم و حەیایا وی هەیە، سامان ئو داراییا وی ئو ناموسا بەندەیێن خودێ دەپەنای ئەو ڕەوشتە جوانەدا بپارێزرێ، یاساکانی ماف و فەرمانانی، دەپەنای ئەو سیفەتە پەسندراوەدا، پەرۆش بێ. دە ئاکامدا سەرلەبەری بەندەکانی پادشا بەدڵ و گیانەوە دەبنە گوێ لە مست و لایەنگری وی و هەمیشە دەبنە پەسنوێژ و دووعاگۆی وی.

خاوەن پایە و حەشمەت، پەردەی شەرم، لە بێ شەرمییان بەدەستی زوڵم و زۆر بدڕێنن و هەر وەک دڵ و دەروونیان ئارەزوو دەکا، بەو ڕەنگە ڕەفتار بکەن، نامەخوا، هەنگین لە نیشتمانی موسوڵمانەتی و مەردانەگیدا لەنگینی سلێمانییەتی و نامووس و سامان و ئاسایشت و سەرڕاستی دوور دەکەونەوە. هەنگین نەوسی ڕێگر و ئەهریمەن سەتان جۆرە فەسادی تێرێتە ئاراوە. قسەی وەرینانە: «لە خوا نەترسی هەرچی ئەکەی بکە»(١٢١). لە ئاکامیشدا کارگێڕانی سەروەخت، ئەوانی شایانی نۆپلەی کارگێڕین، نەخوازە، ئەوانەی لە نیشتمانی خاوەن باوەڕدا ڕۆنیشتوون، زلێخا سیفەت و کرواسی یوسفی دڕی، ئەوانیش پەردەی شەرمی خۆیان بدڕن، ئەوێ، هەمیشە هاودەمانی

کۆڕی گوڵستان، لە وڵاتی باخچەی گوڵاندا، وەک سوڵتانی بەهارێ، لە چاوی نامەحرەمی ئەستارەیل سەرگەردان و پەردەی هەوری شەرم و لە حەرامسەرا و خەڵوەتخانەی ڕوودەربایسی و ئاردا وەشێرێ، چونکە پەیامبەری نازدار دەفەرموێ: «شەرم سەرچاوەی باوەڕە»(١٢٢).

لە ڕۆژگارانی بەهارێدا، کە دیاردییە بۆ جوامێری، دەبێ لەبەردەم هەوری شەرم و حەیا و نێرگزی چەوێل شەهلادا پەردەدار ڕاگرێ و بە زمانی سەراویلکە (نیلوپەڕ، زەنبەق، شلێر، لالە، پەلە، زێسک، پەلەزی سۆسن، زەبات – وەرگێڕ) دە مەقامی سەرکۆنەکردندا، بەر تۆمەت و بۆسۆ و بەدنێوی نەیێ. خۆ فەرمانی حەزرەتی پەیامبەر نامێیە: «خۆ لە شوێنی تۆمەت و بۆسۆکران بپارێزن»(١٢٣).

هەڵبەست:

هەرچەندە گوتراوە، باوەڕ بنەمای شەرمە،
بەڵام ڕاستیت دەوێ، شەرم بنەمای باوەڕە.
شەرم جوانترین خەمڵ و بەزەگی مرۆیە.
مرۆی شەرمەندە، ڕووی هەمیشە وەکو گوڵ دەچێ.
کەسێکی شەرمی لە ڕوخسار ببارێ،
ڕوخساری وەکو لالە بە نم دەڕازێتەوە.
تا شەرمت پاسەوان بێ
لە گەڕی ئەهریمەن مەپرینگێوە،
شەرم دژمنی ئەهریمەنە،

بەشەکانی بنەمای ئازایەتی

١– دەروون گەورەیی و هیمەت بڵیندی

یەکەم پاژی بەشەکانی بنواشەی ئازایەتی، کە شایانی شایانە، دەروون گەورەیی و هیمەت بڵیندییە. ئەم ئاکارە ئەوەیە کە مرۆ دنیا بە چاوی سووک تواشا کا و خوایشت و ئاڵهاکانی دەروون بە هیچ بزانێ. خواوەند کە

پادشایەکی بەختەوەر بەشەرەفی خەلیفایەتی خەڵات دەکا و دەیکا بە سێبەری خـۆی، دەبێ لە سـۆنگەی وەی سـەری وە ڕژن (یەغـبـاڵ)ی، لەناو تیـرەگـەل مـەردمـا، وە تانج و ئەفسـەر پادشـایی شـەرەفیـاو کـردوێ، ئەوێ وەچەم دڵ و هۆشـەوە بنوارێتـە ئەم پلە و پایەیە. ئـەمـە با ببێ بە فـەرمـانـده و جـوامـێریش، بەڵانەکێ دەفـابریقەی بوون و هـاوپـەرای گـەڕ و گـەڕنـاسـیدا لە دۆزەکـەرێکی بێ ڕوومەت بەولاوە چی دیکـە نییە. بەندەیەکی دڵاوای دەیـەک ڕیزدا ڕادەگرێ و بە هـامپا یەکیانی دەزانێ.

لە پای چی، مـرۆ دە کـارێکیـدا، کـە هـەتاهـەتایـە، خـۆی وە گـەوره بزانێ؟ بە تەخت و بـەخـتـێکی وا لـەرزۆکـەوە چۆن شـانـازی دەکـرێ؟ کـەواتا دەبێ ڕووی هیـمـەت بەرەو ڕەدای پەروەردگار ئاراستـە کرێ. خۆت دە سەرکردایەتیدا بە بەنـدەیەکی کــەمــینە بزانە. ئـەتۆ لـەوەندەی کــە خــواوەند وەک بـەندەیـەکی پاسـەوانی کۆمەڵگای هەڵبژاردووی، زێتر نیت!

بەیت:

ئەتۆ بنۆڕە گەرد، بنۆڕە!

وێڕای ئەو هیچی و پووچییەی، گوێ بە فەرمانی کێیە؟

دەسـەبەرکـردنی پلە و پایەگـەلی سـەر وەدنیـای دوارۆژ کـە خـۆتت بۆ خـڕ هـەڵداگن، وە دەسـتیـان بێری، پلە و پایەگەلی مەعنەوی هـەر وەی جۆرە ئەوێ. ئەوێ ئارمـانگەل دنیـات وە خـەرجـدان هیـمـەتی بڵـیند، لە خـزمـەتکاریی ئەی ئاکارە بەرز و تەرزە و خەسیەتە ڕەسیو و پێکەڵێکە بزانی.

«على قدر اهل العزم تأتي العزائم وعلى تأتي قدر الكرام المكارم»

هـەرووەک حەزرەتی مستەفا (د.خ) دەفەرموێ: «خواوەند حەزی لە کاری بەرز و گـەورەیە، دژمنی کاری خراپ و خۆیڕیلەیە»(١٢٤) بەندەش گورد و تـوانی بیر و هۆشی بڵیند و فرە هـەواری گەرەکە.

بەیت:

بڵـیند هـیـمـەتیی تۆ دەسـبـەرداری داوێنی دنیـایە

ئاسـمـان وەو گشـت بڵـیندییـەوەی بی وەگـەرد داوێنی.

٢- ئاكارنەرمی و سەرگرانی

دووەم پاری پاژەکانی ڕەوشتی ئازایەتی وبوێری، ڕەوشتی ئاکارنەرمی و سەرگرانییە. ئەمەش نیازی دەسەوەرکردنی ڕەدا و خۆشحاڵیی پەروەردگار، دەهاوپەرای نارەحەتی و سەختی و بردەباریدا، خۆڕاگری و لەباری هەڵکردنی بای تووڕەیی و سەختیی شەهوەت و ئارەزوودا نەفسی خۆ بهێوڕێنی و دایمرکێنیەوە، خێوی تەختی پادشایەتی، سەرگرانی و دڵ و دەروون هێمنی نەکا وە ماڵی تەبیعەت و مجێزی خۆی، بێ گومان، هەر کارێکی سەخت و دژوار لە خۆ بەدوور دەگرێ، مەیل و ئارەزووی سستی و خاووخلیچکی دەخۆدا بەدەنگ دێنێ. خاوەنی توانست و سەرپشک هەمیشە گوێ وەفەرمانی هێزی دەروونی بێ و هەرچییەکی لێ خوایشت کرد، بەڵێی بۆ بواچێ و لە فرمان جێوەجێکردنیا پەلەی لێ بکا، زەرەر و زیانی زۆر وە خەڵک و خوا و سپا ئەگەیەنێ.

بەیت:

تا دەتوانی دژمنت بە زووانی خـــــۆش بدوێنە
مرۆی خراو، ڕەنگە وە ڕەفتاری نەرم بێتە ژێربار

مرۆی دەروونپەست زۆرن. هەن، هەر وە زگماک ناتەواون. برێ ڕۆحیان کزە، لە کاروکریاندا فرە خواروخێچن. ئەمانە لەناو کتێوا نوویسریاگن....

ژمارەی پیاوخراو هەمیشە لە هێن پیاوچاکێل فرەترە. لە خزمەت سوڵتان و پادشایاندا، لە گێڕانەوەی ڤەنگوڤاژێ بوێ وەمایەی هەڵچوونیان پڕ پێ دادەگرن، بۆنا بەرژەوەندییا تایبەتا یا خوە ژ وانرا چیرۆک و داستانێن پڕ سەهمناک ڤەدگێڕن. هەکە سوڵتانی دەسەلاتدار ب هەمی جۆرە داستانەکی باوەڕ بینە و لەسەر تۆڵەساندن سووربێ و کاران بە پێی قسەی «دەسەڵاتی خۆ بەچاوشارکێ زۆرکەن» و بە دەوودووی خۆش و ڕووی گەش سەروبەر نێ و چاو لە هەڵە و حەیب و حاری بەندەکانی نەپۆشێ، خەڵک بەرگەی سزای گەورە و گران ناگرن. گوناهکاران تاوشتی سزادرانی هەموو گوناهێکیان نامێنێ.

بەیت:

هێندەی سەخت مەگرە، هەموو کارێ، قەناعەتە،
شەرت نییە هەموو کارێکی پەسەند بە دڵی تۆ بێ!

ئیدی بەو ئاوایە پادشای بەدەسەڵات، نەفسی خۆی، دە ئارەزوو و خوایشتەکانیدا، دە هەموو واز و ئاواتە جۆراوجۆرەکانیدا، دەسەرلەبەری جەشکە و بەگەنەکانیدا، دە مەیل و هەویا خۆڕسکەکانیدا، ڕێگای سەرگرانی و لەسەرخۆیی بەدی نەکا و هەمیشە وەک منداڵ دەهەڵپەی ئەوەدا بێ ئارەزووەکانی لەهەر هەوا و هەوەسێکدا بەجێ بێنێ، خەڵکیش لەپای خۆپەرستیی وی، ترسی ماڵ و سامان و نامووس لە دەستدانی ڕێ دەنیشێ، لەتاو نەمان و حاڵ و باڵ تەفروتونا بوون، دنیایان لێ دەبێ بە چەرمی چۆلەکە.. دیارە ئەمەش دەبێ بە مایەی بشێونەیی و ئاژاوە و تەشەنە بە نێو خەڵکدا دەکا «خوداوەند حەز لە فەساد ناکا» «وإذا تولى سعى في الأرض ليفسد فيها ويهلك الحرث والنسل، والله لا يحب الفساد»(١٢٥).

دە جەنگەی تووڕەیی و ئارەزووبزواندا کوا کێیە ئەمڕۆ؟ ئەمن لەوە دەگەڕێم، لێزانێ، بە ئاوەزێ لە کوێ بەدەنگ دێ؟ مرۆی ئاکارجوان بە دیمەن ئەو کەسەی خۆ دەبەرابەر قسە و کردەوەی نالەبار ڕادەگرێ. خۆ دەگەڵ سوڵتانێکی ڕەوشتی خەلیفایەتیی هەیە بگونجێن؛ سوڵتانیش دەبێ هێندەی بەزە هەبێ، لە گوناهی چکۆلەی بەندەی خۆش بێ. دەبێ چاو لەو گوناهانەی لە سۆنگەی بردەباری و سەرگرانیڕا سەرهەڵدەدەن، بپۆشێ. نابێ بە باهۆزی دەروونی پڕ لە زیانی دووزمان و قسەبەر و قسەهێنان بهەژێ. دەبێ وەک کێو دەبەرابەریدا بوەستێ و نیگەران نەبێ، دەبێ بەسەرگرانی و بردەباری، کەشتیی هیممەت، بەرابەر هەر هەڵکردنێکی بای ناهەموار، هێمنی و سەرگرانیی پێشووی خۆی لەدەست نەدا.

بەیت:

وەک چیا پێت چەسپ و چەقیبێ،
سێبەری چیا لەسای بردباریی وی، بووە بەقەرز.

٣- ئاکاری غیرەت و حەمییەت

ئەم ئاکارە ئەوەیە کە دەبێ مرۆ دین و سامانی دەوڵەت لە دووچاریی ترس و نەهامـەتی، بپـارێزێ. پلە و پایەی سـوڵتـان لە نێـو خـەڵکدا وەک پاسـەوان و شـوان و هـەیبـەتی سـەڵتـەنەت و پایەشی وەک شـوانی دەچێ، پاسـەوانی لە کـارەکـانی دنیـا بکا. بێگومـان سـیفـەتی غیـرەت و حـەمـیـیـەتی، لە گـوێن پەردەداریی کـۆشـکی خـیـلافـەت و دەوڵەتە، دەبێ ئەو پەردەدارە هەمـیـشـە پادشایەتی و حەرەمسەرای حیشمەت لە دژمنان بپارێزێ.

بە پێی حەدیسی ڕاستەگینەی پەیامبەر (د.خ) خواوەند سنوور و کەوشەنی بپارێزێ... دەبێ وەڵامی دین و میللەت بپارێزێ؛ چونکە لەم دنیایەدا یاسای ئاینی پەیامبەر بەسەرگرانی و غیرەتی سوڵتانان دەپارێزرێ. مەحرەمیاتیی شاهان هەمیشە بە پاسەوانی دەستپاک و بە غیرەت لە چاوی پیسی ناڕەسەن و پەستان دەپارێزرێ.

بەیت:

تا نهێنییەکانت پشت پەردەبن،

گـــوزەرانی مـــاڵت تێک ناچێ

حـەزرەتی پێغـەمبـەر (د.خ) ئەم نهێنییە بڵیندەی بەم قسـە بەرزە پەسن فەرمووە: «خواوەند هەمیشە بە غیرەتە، هیچ کارێکی دزێوی بە غیرەتی خۆی ڕەوا نەدیوە». «خوا بە غیرەتە. دەبێ خاوەن غیرەت دەسایەیدا بحاوێتەوە. بێ حـەمـیـیـەتی بۆ شـان و شکۆی وی دەست نادا، ئەم ئـاکـارە لە پارەکـانی ئازایەتییە، دەبێ بە مایەی بڵیندیی شان و شکۆی پادشایانی جیهان، بە ئەستووربوونی توانست و گوردی سوڵتانان دەبێ بە مایەی خاوەن دین و موڵک بەخوو و ڕەوشت و ئاکاری سوڵتان و خەلیفە، بە هیمەت و ئازایەتی پەروەردە بکرێ.

پاژەکانی ئاکاری حیکمەت

١- گورج تێگەیشتن درەخشانیی زەین: ئەم خەسیەتە لە خاوێنیی گەوهەری خوڵقانەوە هاتووەتە گۆڕێ، خاوێنی و چاکیی بیر وەک ئەوە واسا، تۆ چۆن وانەکێک دەپێش نەینکێکی بێگەرد دادەنێی، یەکسەر نەخش دەبێ، ئەوەهاش هەموو شتێ دەبێ بەهێزی هەست تیژ لەسەر پەردەی زەین نەخش ببێ.

پیاوی زەینتیژ هەق و ڕاستین دەو ئاوێنەیەدا بەبێ گومانی نەخش دەکا. سوڵتانان و پادشایان لەبەر ئەوەی دەبێ لە ڕوواڵەتدا لە ژێر دەستانیان، دەباری فەرمانڕەوایی و بڵیندیدابن، دەبێ بە نهێنیش لەوان بالاتر و سەرووتربن و دەنا نایانپەرژێتە فەرمانڕەوایی و بەسەر ولاتدا ڕاگەیشتن، ناوێ، وەسەرکزیی نەزانی و گەمژەییەوە. وەکەم بزانرێن. دەبێ هێندە زانا و زیرەک بن کارمەند و ژێردەستیان شەرمیان لێ بکەن. گوێ بە فەرمانییان بن. ئەگەر ڕوو لە مانای ڕۆحی و ڕاستینی زانستی ڕاست و دروست بکەن، دە سرشتی بێگەرد و چریسکەداری خۆدا بەرە و سەرچاوەی ژیانی عیرفان پێ هەڵدەگرن.

ئەگەر هیمەتی خۆ دە پێناوی حیکمەتی ڕاستین و زانستەکانی ئایندا بە خەرج بدەن، مجێزیان، بێ وەی دەسخەڕۆی تارماییی پڕوپووچ بن و خەیاڵ پلاوی دەرۆ و دەلەسە لە خشتەیان بەرێ، بەو ئارمانەی بۆ خۆیان دەیان هەوێ بیگەنێ، دەیگەنێ.

هەڵبەست:

کاتێکی زەریای بیری وی پێل دەدا
هەموو شتێ، یەکسەر ئاشکرا دەبێ
ئەگەر دەخۆیدا چرایەک هەڵایسێ
گردەی خۆر دەکا بەسینیی دەستی

تێگەیشتن و چشت دەرککردن هەرچەندە بەخششێکی زگماک بن، گوردی گومان و سۆسەکردن هەرچەندە لەو ئەردەوانە بن، وە زگماک دەمرۆدا هەبن،

بەڵام ئەمانە ئاکارگەل و کارەکتەرێکن، پەروەردەکردن و وەهێزکردنیان گەرەکە. ئەمانە لە هاودەمی و هاونشینیی زانایان و بە پیت و فەڕی هاودۆستیی خاوەن حیکمەتی دیمانەکی و کردمانەکیی وەپێز ئەون و گورد و توانایان دەشارەگیاندا دەگەڕێ؛ چونکە چرای دڵی خاوەن ئاوەز، دەسای دراوسێتیی زانستدا دەچریسکێتەوە.

شەمڕووی خۆڕسکی ئاوەزداران بە خۆشخوانیی چرای زوانی عیرفان هەڵدەگیرسێن، سوڵتانگەلێ، کە لە پلە و پایەی پێغەمبەراندان، پادشایانی خاوەن بڕوا، ئیسکەندەری دوو قۆچ، ئەنەوشێروانی بەداد، کەیخۆسرەوی پیرۆز و لە گوێن وان، دە کاتێکدا بەوپەڕی پلە و پایەی فەزڵ و زانست و حیکمەت گەیشتبوون، هەمیشە هاونشین و هاودەمی زانا و خاوەن عیرفان بووگن، لە تەک پیاوماقووڵ و دەمڕاست و خاوەن سامان و ئەزموون دیتەدا هاوسەروکار و هاوسەروساخت بووگن.

بەیت:

وە گوێی ئاوەزکردن ئیدراک و زەین زاخاو ئەدەی،
«شین و شایی وەدەسیاوی» دە ئەقڵ لە تاکە ئەقڵێ خاسترەن...

٢- مەلەکەی وەبیرهاتنەوە و زەینتیژی: پاری دووەمی ئاکاری حیکمەت سیفەتی وەبیرهاتنەوە و زەینتیژییە. ئەمەش بیرکردنەوەیەکە بەم جۆرە: بەهێزی دە گەنجینەی زەیندا پاراستنی گەوهەرەکانی ئیدراک، وێنەکانی زانست وەک ئاوێنەی بێگەرد دەبیرهێنانەوەدا ئامادە و تەیارکەی و لە کاتی پێویستدا، ئەوەی دەرک کراوە، بەتەواوتر وەبیر بێریتەوە و بەهۆی ئەو سەرەتا زانستەکییانەی لە گەنجینەی دڵدا پارێزراون، زانستی دیکە ڕێکوڕاست وەدەست بێری سەردەکەوێ، سەردەکەوێ بەڵام مرۆ هەمیشە لە دووبەختیی ئەوەدایە دووچاری لەبیرکردن بێ. وەک زانینی خۆی دەشێوەی بابەتی «.. ئەوە شیاوی وەبیرهێنانەوە نەبوو...»[١٢٦] «هل آتي على الانسان حين من الدهر، لم يكن شيئاً مذكوراً».

بە ئاماژە حسێوکا و بە ئارەزووی زانستی کردمانەکی کاری سەروبەرنانی، یا دەهەر هەڵپەی فێربوونی یاسایەکی نوێدا سەرلەنوێ ئاتاجی زانا بوون بە باری سوود لە بابەتان وەرگرتن بە کارێکی سەخت و دژوار بزانێ، سوڵتانان، کە مەزهەری خواوەندن، دەبێ پەرە بە هەراوکردن و فراژووکردنی زانست بدەن. دەکاری دین و وڵاتدا وریا و بیرمووقڵاش و ئاوەز زیخ بن، دەبێ بە ڕۆشناییی دڵ و چالاکیی مێشکی لە خەڵک و سپا ڕابگەیەنێ، کە هەمیشە بیر لە ژیری و بیرتیژییان بکەنەوە و سەرپێچی لە یاسایان نەکەن. هەمیشە دەبەرابەر سام و هەیبەتی زانستیاندا بیر لە پارەپارەبوون و کەڵەوەکێشی و سەرەڕۆیی نەکەنەوە.

بەیت:

دەهەق پەرستیدا وریا بن گۆی گرێو دەبەنەوە،

ئەگەر خافڵ بن، زینهار، هەق نییە.

پارەکانی ئاکاری داد

پارەکانی ئاکاری داد، کە لە شارێ سەرەتاکانە، دە هیمی فەرمانڕەواییدا، لە هەرە زەروور و ناچارەکییەکانە.

١- سەرڕاستی و بەزەو: سەرڕاستی و بەزەو بریتییە لەوە مرۆ لە خۆشەویستی و ئەویندا ڕاست و دروست، لە حاڵی پەریشانی و نیگەرانیدا ڕاست و دروست، لە حاڵی نەشئە و لەخۆچوون و ئاسوودەگیدا دڵت خۆش بێ. بە لێبڕانەوە، سوڵتان هەمیشە پێویستی بە یارمەتی، کۆمەگە، بەو پێیە سێبەری داوێنەداری پادشایەتی، پەنای گەورەی حەسانەوە و حەوانەوەی گەورە و بچووکانە، دەبێ ژێردەستان و گوێ بە فەرمانانی لە گوێن ئەندامانی لەشی بزانێ. کاتێکی خێروخۆشی ڕوو لە خەڵک دەکا، یا بەدبەختی و کوێرەوەریی تێ ڕۆدێ، دەبێ وا بزانێ خێروخۆشیی خۆیەتی و نەگبەتی و کۆڵەواری لە خۆی ڕۆهاتووە، پادشای وریا و زرنگ لە پای وەی نسێی خواوەندە، دەبێ خۆری چاشتان بە چاوی میهرەبانییەوە بنۆڕێتە خەڵکەکەی،

دەبێ خۆی وەک کوێخایماڵێ بزانێ، بە چاوی بەزەوە بنێهرێتە گەورە و بچووک و دەگەڵ کەنەفت و لاوازان جوامێر و دڵاوابێ، بەندە و دلاوەرانی لەشکری دەژێر ئاڵای بەزە و دڵگەرمیی خۆدا وەک باب و فرزەندیانی تواشاکا. بە جۆرێکیان ڕەفتار دەگەڵدا بکا گشت لە گشتی خەڵک، هەر لە بۆ پارێزگاریی ئاسایشی خۆ، هەمیشە بەگیان و بەدڵ دووعای تەمەندرێژیی خۆ و مولک و دەسەلاتی بۆ بکەن، کارێکی وا بکا نیازپاک و بڕواپتەو لە خواوەندی بۆ بپاڕێنەوە، پایەدارتر و سەربڵندتر و دەسڕۆتر بێ. سەروکاری پادشا دەگەڵ بەندە و ژێردەستانیدا، بەزە و پەردەی دڵی دەبێ لە پێش ئاهی سەردی ستەمدیداندا لە گوێن پەڕی گوڵی بەرەبەیان بە ڕەنگێ بێ، یەکسەر سیس هەڵێ و بژاکێ، ئاهوناڵەی زۆرلێکراوانی وەک نەینک دەناخی دڵیدا خڕکاتەوە.

هەڵبەست:

ئەوی لەسەرە تۆیە نازی بێدەسەلاتان بکێشی

دادی تۆش لوتف و دەست بەسەرداهێنانە.

٢- ئەمەگ و جوان پاداشتدانەوە: ئەم ئاکارەش، مانای ئەوەیە ئەتۆ گفتێکی داوتە، بەجێی بێنی، بەڵێنێکی داوتە، لێی پاشەگەز نەبییەوە. کاری بەندەگان ڕاپەڕێنی و پشتگوێی نەخەی.

لەبەر وەی سوڵتان سێبەری خواوەندە، لە بەندەگانی خواستووە، پابەندی پەیمان و گفتی خۆبن! «ئامۆژگارییەکی لەمەڕ ئیمان بە پێغەمبەرم گوتووە، بەجێی بێنن تا ئەمنیش پەیمانێکی بە ئێوەم داوە بەجێی بێنم...»[١٢٧] «قل أرأيتم أن أتاكم عذاب الله تواتتكم الساعة غير الله تدعون أن كنتم صادقين». دەبینی بەمە خواوەند داوای وەفاداری و ئەمەگ لە بەندەکانی دەکا. بەندە دەبێ هەمیشە شوکرانەبژێری خاوەن دەهندەیی و نیعمەت بێ؛ چونکە هەقی خۆیەتی، بێگومان بەندەی گوێ لە مستی خواوەند هەمیشە دەئەمر و ڕای سوڵتاناندا دەبن و بە پێی یاسا و زامووني وی چاوەنۆڕی پاداشتی وی دەبن

و داوای گفت بەجێهێنان و وەبەر لوتف کەوتن دەکەن. ئەگەر خۆشەویستی و پەیمان و وەفاداری لە نێوان پادشا و خەڵکدا نەمێنێ، کەس بە خوایشتی خۆ و لە خۆڕا مل بۆ خزمەت نانێ و خۆ بەخت ناکا. ئەگەر ئاغای، بەڵێنەکانی بەجێ نەگەیەنێ، هەر کارێکی ڕای سپێرێتێ، بەو جۆرەی دەیهەوێ نایپەرژێتێ و ڕای ناپەرژێنێ، دەی جا هەنگین بڕوا و هاودڵی دە نێوان پادشا و شەڕکەرانیدا چۆن دەمێنێ؟ هەرکەسە بەری بەلای خۆدا ڕادەکێشێ و بشێونەیی ئەکەفێتە ناو ڕیزەکانیانەوە و لە سان دەرئەچن و ئاژاوە دەنێنەوە و لە ئاکامدا کار وەلای شل و شۆقیی ماڵ و داراییدا دەشکێتەوە و هەرکە بۆ خۆیی و گوێپچڕ گوێپچڕ ئەکەفێتە بەین پاسەوانی شکۆ و پایە بڵندیی پادشاوە و دیارە چشت وا - لە ڕوویا وەپەرژین وێ - لە هاسانەکەی ئەو ناوەشێتەوە.

هەڵبەست:

هۆ ئاقڵ و هۆش وەخۆ،
گفت وەجێ بێرە، گوێدێرە،
لە ئاکاما «بە پەیمانو دەکەم» بۆ خۆتان خاسە،
گفتێ داگتانە، وەجێی بێرن.

٢- هەڵبژاردەی شیعری وی:

١- پەسنی شەریفی ئیدریسی بدلیسی(١٢٨).

هۆ خێوی ئەردەو و گەورەییان
بەنەشئە و حوزوورەوە سەڵاوات بدەن
سڵاو و سەڵاواتی پاقژ بشێن
بۆنا کەسەکێ خودێ ناڤێ وی دانایە پێغەمبەر
سەروەری تیرەی پەیامبەران، خۆشەویستی یەزدان،
کاتێکی گشت لە گشتی لەش بوو، ئەو گیان
ئەتۆ سوڵتانی، خێوی وڵاتی هەردوو جیهان

له سای زاتی تۆ مرۆ ئازیزه
ئەتۆ بە پێی تەوحید دە وڵاتی مەلائیکان
سوڵتانی دەستەک کراوی وڵاتی دڵان
پڕیشکێکی لە ناڵی بوراقی وی دەردەپەڕی
هەر ئێک بووەتە شێرێ دە ئاسمان
سەرپاکی ڕووی ئاسمان گەردێکە لە داوێنی وی وەریوە
ستێران چەند دنکێکن لە جۆخینی وی
لە جیهانی ئاشکرا و دیار پەیدا بووی
هۆ گەڕیدەی سەرتاسەری جیهانی نادیار
دە حوزووری یەزدان، دە خەڵوەتی تەنیا خۆی
گیانی پاکت ئەمینداری دەرگانەی وی
ئیدریس گوێ لە مستی خێزانی تۆیە
بە ڕوو ئاسانەکەت دە ماڵێ
لە تاسەی ڕوخساری تۆ و ئاڵهای دیداری تۆ
گەردێکم لە خاکی بەر پێت
کە پێش کەوم، بەسەر دێمە خاکپات
لە تۆزی ڕێگەترا سەر لە ئاسمان دەسووم
گەر لە گوناهیش بکەم سڵ
ئەتۆم پەنابی نابم دوو دڵ
ئەتۆی تکاکاری ڕۆژی غوربەتم
ئەتۆی فریاڕەسی شەوی میحنەتم
لە بەندە خاکپا ماڵین و بەندەگی
لە تۆش تکایەک بۆ ئۆمەتی پڕ شەرمەندەگی

٢- شیعرێکی ئیدریسی بدلیسی بەبۆنەی لەدایکبوونی یاوز سوڵتان سەلیمەوە دە ئەماسییە، لە ساڵی ٨٥٧ ک (١٤٧٠ز) گوتوویە:

«دە هەشت سەد و حەفتا و پێنجدا

بەردێکی بەنرخ لە تانجی شا هەڵوەری
ئەوی دە زەریای زانستدا وەکە تنۆکێ
ئەوی لە سای توانی زانست بیبیلەی چاوان
ئەوی نێوی سەلیمە، ئەفسەری سەری شاهی
کەڵە فەرمانڕەوای جیهان لەوی دانایی دەخوازێ(١٢٩)

٣- شیعرێکی، ئیدریسی بدلیسی لە بۆ سوڵتان سلێمانی قانوونیی نووسیوە:

شاهی بنەماڵەی بەرەی عوسمان
هۆ وەی دە پلەی ڕۆحدایە بۆ جەستەی سەڵتەنەت
وەلیعاتی سەڵتەنەتی زەمانەیە
بازی یەغباڵی ئەم هێلانەیەیە
غەلیفاتی بەوی دەکا شانازی
هەر لە خۆی دێ تانج و تەختی پادشاهی
تانج و تەختی قەیسەر شیاوی وییە
سەروەری ئاکار و ڕەوشتی وییە
و هتد.....

باری پێنجەم:

دەستاوێزان

١- نموونەیەک لە فەرمانێکی یاوز سوڵتان سەلیم کە بۆ دڵنیایی کوردانی بە ئیدریسی بدلیسی داوە.

«نموونەی فەرمانی بڵیند و شکۆداری پادشای جوامێرە»

دە کاتی بڵاوکردنەوەی فەرمانی گۆڕیندا نێوی هەموو نێودارانی، کە تێدا نووسراون، بڵاونەکراوەتەوە... مەلا حەکیمودین ئیدریس، خواوەندی گەورە درێژە بە کەماڵاتت بدا، ئەم فەرمایشتە پادشاهانە بڵیندەمت دەگاتێ، دەبێ بزانی، نامەکەت بە دەرگای بەختەوەرم گەیشت، ئەوەی لە تۆ چاوەنۆڕ دەکرێ و وامی ئەستۆیتە بە جوانیت جێبەجێ کرد و بووی وەمایەی دەسگیرکردنی سەرلەوەری گەڤەری دیاربەکر و هەر خۆشت پارێزگاکانی دیکە سەروبەر دەنێی، نوازشت و دڵاوایی بڵیندم لە هەقت زۆر و زەوەندن. دەو باری ئەوڕۆی تێدادین، تا دوای شەشەڵان دووهەزار فلۆری دراوی فەرەنگی و کەوڵە سامووریک و شەکێکی تیسکن و دوو شیری بڕای زێرکفتی کالان کەمخای فەرەنگیت لۆ بەدیاری ناردران. وە تەمای خوای فرە دڵاوا، کە ئەوانەت دەگەنێ بەلەشساغی وەریان دەگری و لەبەریان دەکەی و خەرجیان دەکەی، لەپای خزمەت و پاداشتی سەرڕاستی و نیهادپاکیتدا بە برێک لە نوازشتی هەمەڕەنگی فەرمانڕەوایی پرشنگدارم لەقەڵەم دران.

بەر خوردار و بەختەوەربی و هتد...(١٣٠).

عەرز و حاڵێ بە دەستنووسی ئیدریسی بدلیسی، خۆی

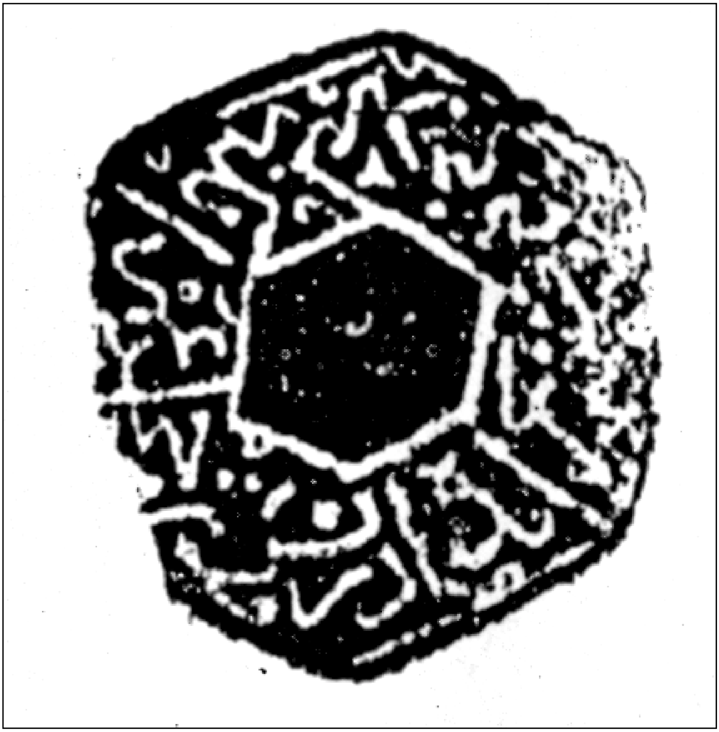

مۆری ئیدریسی بدلیسی

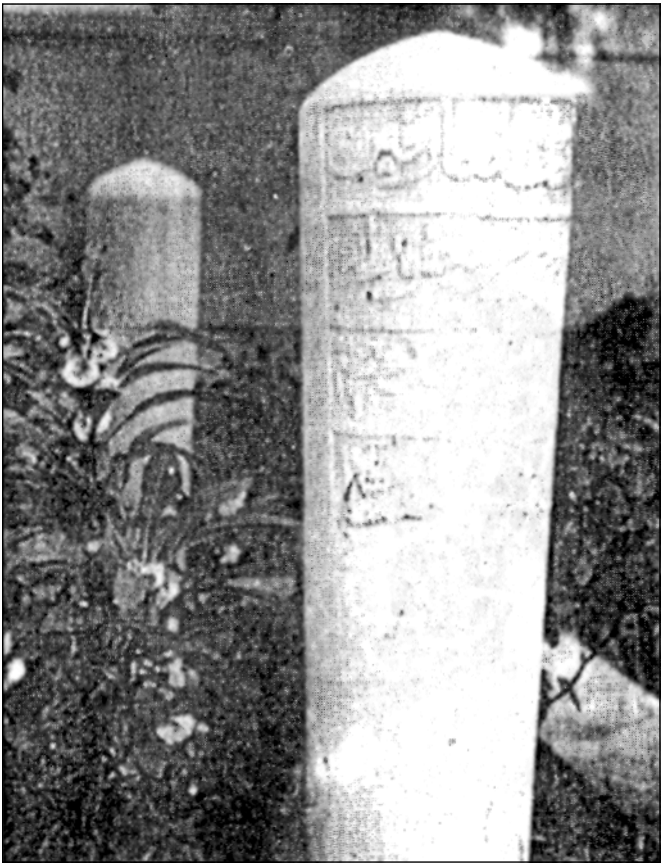

دیمەنێ لە گڵکۆیەکەی ئیدریسی بدلیسی، لە ئارامگای (أیوب الأنصاری)دا لە ئیستانبوڵ لەبەری سرکەجی. دە کێلی گڵکۆی ئیدریسی بدلیسی ئەمە نووسراوە: «قطب العارفین مرحوم و مغفور لە، ادریسی افندی روحی ایچون الفاتحە»

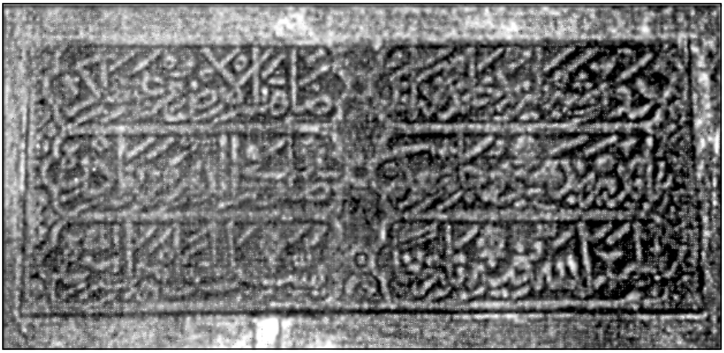

نووسینێکی ئیدریسی بدلیسی بەلای چەپی دەرگانەی مزگەوتی
مستەفا پاشای قۆجەوە

ئەو پەراوێز و سەرچاوە کلاسیکە گریکییانەی
لە ئیدریسی بدلیسی دوواون ئەمانەن

١- محەمەد مەجدی، حدائق الشقائق، ئەستەمبۆڵ، ١٢٦٩ س س. ٢٣٥ - ٣٢٧ - ٣٢٨، ٣٨١ .

- خواجە سەعدەدین: تاج التواریخ. ئەستەمبۆڵ ١٢٧٩ بII. س س. ٣٢٢ - ٥٠٦ .

- محەمەد سورەییا: سجل عثماني، ئەستەمبۆڵ ١٣١٤، ب ١ ل. ٣٠٩

- موستەقیم زادە: تحفة الخطاطين، ئەستەمبۆڵ ١٩٢٨، س س ١١٠ - ١١٥ .

- محەمەد تاهیر بورسەیی: کتێب دانەرانی عوسمانی، ب٣، ئەستەمبۆڵ. ١٣٣١ ل٧.

- کاتب چەلەبی: کشف الظنون ب ١، ئەستەمبۆڵ، ١٩٤٥، س س . ٨٤٠ - ٨٤١ - ٨٧٦ .

- اسماعیل پاشا البغدادي: ایضاح المکنون. ب ١ ئەستەمبۆڵ ١٩٤٥، ل ١٦٩ هەر هەمان نووسیار هدیة العارفين، ئەستەمبۆڵ، ١٩٥١ ل. ٤١ .

- شرف الدین البدلیسی: شرفنامە، بڵاوکردنەوەی ڤیلیامینۆڤ - زەرنۆف، ب ٢ پێترسبورگ - ١٩٦٠، ل ٣٤٢ .

٢- بنۆڕە سەعید نەفیسی: تاریخ نظم و نثر در ایران و زبان فارسی، تهران، ١٣٤٤، ل ٢٥٣ .

٣- ئی وەکو بابینگەر و هاممەری زۆر ناسراو کە لەمەڕ ئیدریسی بدلیسییان زۆر نووسیوە لەبارەی بنەچەکەی وی بێدەنگن. بەڵام بۆ یەکەم جار، و. هێنز بەو جۆرەیان قسە لەسەر کردووە. و. هێنز: ئوزون حەسەن و شێخ جونەید، وەرگێڕ. ت. بایبقلی ئۆغلوو و بڵاڤۆکێن ت. ت. ک، ئەنقەرە، ١٩٤٨، ل ١٠٢، جگە لەمەش بنۆڕە (V.I Melanga. بدلیسی IE، چاپی نوێ، ب١، ١٩٨٦ ل K.V (V.) Minor- sky: "کوردستان". (History) Ei چاپی نوێ، ب ٥، ل ٤٥٦ .

٤- تێبینی وەرگێڕ لەسەر حەسەن توەکولی بڵاوکردنەوەی و بە تورکیکرانی رەخنە لەسەر "قانونی شاهەنشاهی" ئیدریسی بدلیسی، تێزی لە چاپنەدراو دوکتۆرا

ی. و ئ–. ف بەشی مێژوو، ئەستەمبۆڵ، ١٩٧٤ ل٤ .
٥– تێبینیی وەرگێڕ لەسەر اسماعیل پاشا البغدادي: هدیة العارفین ل ١، ئەستەمبۆڵ، ١٩٥١ ل١٩٦ .
٦– قەرەخان (ئا.) تێڕامانێکی تێکڕا لە وەرگێڕانی چل فەرموودەی پێغەمبەر (د.خ) کۆواری بابەتی ترکان، ب. ١٠ ئەستەمبۆڵ ١٩٥٣، ل ٢٣٥ هەر هەمان نووسیار: ڤەکۆ: ئەدەبیاتا کەڤن یێن ترکا، وەشانا ی. و. ئـ. ف. ژ: ٢٦٥٩ ئەستەمبۆڵ، ١٩٨٠، ڕوو: ٩٨ .
٧– خواجە سعدالدین، تاج التواریخ، ئـ. پار ماقسز ئۆغڵوو زمانەکەی هەموار کردووە. ب ٤ ئەستەمبۆڵ ١٩٧٩ ل٢٤٦
٨– محەمەد شوکری: هاتنە دامەزراندنا دەوڵەتا عوسمانیێ، ئەنقەرە، ١٩٣٤، ڕوو: ١٠ .
٩– د هنەک ژێدەرێن نوهدا، عەمار، ب. عومەر هانییە نڤیساندن. بنهێر. م. شوکری هەر هەمان کتێب، ڕوو ٩؛ Huart (٢١٠): بدلیسی EI، چاپا کەڤن، ب ١ ڕوو. ٧٣٢، عمار بن یاسر، بە ئەسڵ ئەو خوارەزمییە، لێ بە لێ نیسبەتا بدلیسی ژ خوەڕا دانایە ژ موریدێن ابن النجیب السهروردي (مر: ١١٩٨) بنیاتنێی ڕێبازی سوهرەوەردییە. نەجمەدین کوبرا ژ شاگردێن وییە، عەمار، لە ساڵی ٥٧٩ک ١٢٠١ز دا مردووە. لەلایەکی ترەوە، تاهیر بورسەیی دەڵێ: بابی ئیدریسی بدلیسی جێگری سەید محەمەدی نوربەخشی بنیاتنێی ڕێبازی نوربەخشییە.
بڕوانە (م. ت) بورسەیی: کتێب دانەرانی عوسمانییان، ب١، ل: ١٠٦ .
١٠– ئیدریسی بدلیسی: مرأة العشاق، ١٥٣ – ١٥٤ .
١١– م. ت بورسەیی: کتێب دانەرانی عوسمانییان، ب ١ ئەستەمبۆڵ ١٣٣٣ ل ٥٨ .
١٢– بنۆڕە حەسەن تەوەکولی: سەرچاوەی پێشووتر ل ٣ .
١٣– بنۆڕە خەواجە سەعدەدین، سەرچاوەی پێشووتر، ب ٤، ل ٢٦٤، موستەقیم زادە: تحفة الخطاطین، ئەستەمبۆڵ ١٩٢٨ .
١٤– ئیدریسی بدلیسی: وەرگێڕان و لێکدانەوەی چل فەرموودەی پێغەمبەر (د.خ) کتێبخانەی فاتیح ژ٥: ١/٧٩١ .
١٥– بنوارە شرف الدین بدلیسي: شرفنامە ل ٣٤٢؛ غازي احمد میر منشی قمی: گلستان هز ل ٤٤؛ محەمەد سورەییا: سجل عثمانی ل ٣٠٩ .
١٦– بڕوانە خەواجە سەعدەدین سەرچاوەی پێشووتر، ب ٤، ل ٢٦٤ .

١٧– لەوان کەسان، قازی عیسا، کاتبی دیوانی ئوزون حەسەن بوو. دە پێشدا لەلەییی سوڵتان یەعقووبی کردووە، پاشانەکێش بووە بە شاڵیاری وی. دە ١٤٩٠دا چاوی لە دنیای ڕوون ناوە. هەرچی شێخ نەجمەدین مەسعوودە خوارزای قازی عیسایە. زاتێکی شاعیر و زانا بوو؛ لە دۆستانی زۆر نزیکی عەلی شیرنەوایی بوو.

١٨– خواجە سعدالدین، هەمان سەرچاوەی پێشووتر ب ٥، ل١٢٠٧ .

١٩– مێلانگ (٧٠٢٠) تبلیسی EI چاپی نوڤی ب١ ل: ١٢٠٧ .

٢٠– محیی گلشنی: مناقب ابراهیم گلشنی، بڵاوکردنەوە نووسیاری ترک، بڵاڤۆکا ت. ت. ک، ئەنقەرە ١٩٨٢ ل ٨٠ – ٨١ – ٣٥٣ .

٢١– ئارشیوی موزەخانەی بدلیسی لە کۆشکی تۆپ قاپوو ئـ .

نامەی ژ: ٥٦٧٥، بۆ بەشی تەرجەمەکراوی ئەم نامەیە بڕوانە F.R. UNAT: ڤەکۆلینێن کو ل سەر دیرۆکا نەشری هاتینە کرن. بەللەتەن ب٧، ژ، ٢٥، ١٩٤٣ ل ١٩٨ – ١٩٩ .

٢٢– هەمان نامە ل ١٩٨ .

٢٣– محیی گلشنی: هەمان سەرچاوەی پێشوو ل ٣٥٣ .

٢٤– هەمان نامەی پێشوو ل ١٩٨: محەمەد شوکری.

هەمان سەرچاوە ل ١٠ کاتب چەلەبی: کشف الظنون ب١ ل ٨٤٠ – ٨٤١ .

٢٥– کاتب چەلەبی هەمان سەرچاوە، ل ٨٤٠ – ٨٤١ .

٢٦– سەعدەدین: هەمان سەرچاوە، ب٢، ل٢٩٩ – ٣١٣؛ ئوزون چارشلی چلپی ٤ بڵاڤۆکێن ت. ت. ک ئەنقەرە ١٩٨٣ ب ٢، ل: ٢٧٥ .

٢٧– بڕوانە: سەعدەدین: هەمان سەرچاوە. ب ٤، ل ٢٤٩ .

٢٨– بنۆڕە: ئەحمەد ریفعەت ئەفەندی: لغات تاریخیة و جغرافیة، ب١، ل:١١٠؛ شمس الدین سامي؛ قاموس الاعلام، ب ٢، ل:٨١١ .

٢٩– بڕوانە حەبیب: خط و خطاطین، ل:٥٩ .

٣٠– بڕوانە کاتب چەلەپی: هەمان ژێدەر، ب١، ٢١٨؛ Gibb (E.J.W) A history of ottoman Poetry

ب ٣ . ل: تێبینی:١ .

٣١– بنۆڕە Gibb (E.J.W) A history of ottoman Poetry

ل٢٦٧، تێبینی:١

٣٢- محەمەد شوکری: هەمان ژێدەر ل:٢
(٧٠١٠٠) Melange هەمان ژێدەر ل: ١٢٠٨ ئی واش هەن مێژووی جیاجیایان نووسیوە بە نموونە: هامەر«دە کاتێکدا ٩٣٠ک ١٥٢٣ ز» دەنووسێ، ئا قەرەخان مێژووی ٩٢٧ک- ١٥٢١ز نووسیوە بنهێر قەرەخان (ئا) چل فەرموودەی پێغەمبەر، (د.خ) دە ئەدەبیاتی ئیسلامیەتی تورکدا، ل:١١٢ .
٣٣- بنهێرِ موستەقیم زادە: تحفة الخطاطين ل:١١١ .
٣٤- بنهێرِ: محمد مجدي افندي: ترجمة شقائق، ب ٣، ل ٣٢٧ .
٣٥- بابینگەر (ف) نووسیارانی دیرۆکی عوسمانی و وەرگێر، چ ئوپمۆق. بڵاڤۆکێن وەزارەتی رۆشنبیری و مێژوو. ژ ٤٤، ئەنقەرە، ١٩٨٢ ل١٠٧ .
٣٦- بڕوانە علي افندي حلمي الداغستاني: فهرست الكتب التركية، قاهيرة ١٣٠٦ ل ١٩٦ .
٣٧- بڕوانە محەمەد سورەییا: هەمان ژێدەر ب ١ ئەستەمبۆڵ ١٠٣٨ ل:١٧٢ بابینگەر (ف) هەمان ژێدەر ل ١٠٨ .
٣٨- ئوزوون چارشلی (ی.ح) هەمان ژیدەر، ب: ٢، ل: ٦٧٦ تێبینی١ .
٣٩- سەخی بەگ: تذکرە "هەشت بەهەشت" م. ئیسەن زمانەکەی هەموار کردووە، وەرگێڕانی ١٠٠١ کتێبی شاکار ژ: ١٥٢ ئەستەمبۆڵ.
٤٠- بنۆڕە دەرحەقا زانایێن کو د خزمەتا ئاق قۆیوونلووادا بووینە و میراتییا وان. (م. ت)ی ستێرناس، میرانی ئاق قۆیوونلووان لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا، دەخزمەت دەوڵەتی عوسمانیدا کۆواری بابەتی ترکان ب٩، ١٩٥١ ل: ٣٥ – ٤٦ .
٤١- محمد مجدي افندي: هەمان ژێدەر، ئەستەمبۆڵ ١٢٦٩ ١٨٥٢ / ل:١٩٣ – ١٩٥ .
٤٢- هەمان نووسراوی پێشوو ل:١٦٥ .
٤٣- تضرعنامە: ئا مارتۆل تولوم دە ساڵی ١٩٧١دا لە ئەستەمبۆڵ بڵاوی کردووەتەوە.
٤٤- (ی.ح) ئوزوون چارشلی: مێژووی عوسمانی، ب٢ چاپی ٤ی ک م ت ئەنقەرە ١٩٨٣ ل ٥٩٢ .
٤٥- کتاب جهانما (س. ف. ر) ئونات و م. ئا گۆیێمەن بە پیتی کۆن و تازە، بە نێوی "مێژووی نەشری"یەوە بڵاویان کردووەتەوە، ب١، ١٩٤٩ . ب٢، ١٩٥٧ بڵاڤۆکی ت. ت. ک زنجیرە ٣ تێبینی: ٢آو٢ب.
٤٦- کتێبەکەی کەمال پاشا زادە بە نێوی "تواريخ آل عثمان" شرف الدين توران لە

نێـوان بڵاڤـۆکـەکانی ت. ت. ک دەفـتـەر بە دەفـتـەر بڵاوی کـردووەتەوە (١٩٥٧ – ١٩٧٠) .

٤٧– (ی.ح) ئوزوون چارشلی: هەمان ژێدەر ل ٦٠٩ .

٤٨– ئەم کتێبە لە کتێبخانەی گەنجینەی ئەمانەتیی کۆشکی تۆپ قاپوو، دەزیمنی دەستەیەکدا، بە ژمارە ٢٠٨٤ هەڵگیراوە.

٤٩– نوسخەیەکی زانراوی کتێبەکە بە ژمارە ٩٥٤ لە کتێبخانەی Edcutiol تۆمار کراوە.

٥٠– (ئا. ئا) ئادی وار، زانست لەکن ترکی عوسمانی، کتێبخانەی رەمزی شەقامی ئیستیقلال، ١٩٧٠ ل:٤٣ .

٥١– شەرحەکەی، نوسخەی زۆری دە کتێبخانەی ئەستەمبۆڵدا هەن؛ نوسخەیەکی بە ژمارە ٢٦٩٧ لە کتێبخانەی ئایا سۆفیادا هەڵگیراوە.

٥٢– بڕوانە (ئا. ئا) ئادی وار هەمان ژێدەر، ل: ٥٥ .

٥٣– کتێبێکە بە عەرەبی E.Weidemann کردوویە بە ئەڵمانی و بە لێکدراوەیی، دە، زنجـــــیـــــرەی Beitraege zur Geschichte der Naturwissenchafen, VII, 173 بڵاوکراوەتەوە.

٥٤– مـلا لطفي المقتـول: Ha Duplication del Aulel Platon et le Probleme de Delos .Paris 1940

٥٥– صالح زكي: الآثار الباقية ب٢، ل:٢٨٧ .

٥٦– شەهسوار ئۆغلوو (ب. ن) دەمیرخان (ئا. د) و گوێرەش سور (گ.ج) مێژووی پزیشکی ناسیی تورک، بورسە ١٩٨٤، ل:٤٨ .

٥٧– (ئا. ئا) ئادی وار هەمان سەرچاوە ل ٥٨ .

٥٨– کتێبەکە نوسخەیەکی لە (Yildiz kpt) بژیشکی بە ژمارە:٣ تۆمار کراوە و نوسخەیەکی تریش لە Univesite kpt هەیە.

٥٩– نێوی ئەسڵیی کتێبەکە (الحاوي في علم التداوي)یە.

٦٠– کاتب چەلەبی نێوی وەرگێڕەکەی بە ئیبراهیم کوڕی عەبدوڵا جەڕاح نووسیوە. کشف الظنون ٥٨١ نوسخەیەکی ئەم کتێبە لە kpt میللیدا بە ژمارە ٥٦٨ تۆمار کراوە.

٦١– اسماعيل پاشا البغدادي: هدية العارفين ج١، ل: ١٩٦ البغدادی وشەی (ابا) لەسەر کتێبەکە، بە هەڵە (ئاداب) نووسیوە کاتب چەلەبی، هەمان سەرچاوە ل:

٨٤٠ برۆكلمان Gal (C.)Brockelmann.. ٢ ل: ٢٣٣ .

٦٢- محەمەد تاهیر بورسەیی: هەمان سەرچاوە ٣ە، ل٧ .

٦٣- محەمەد تاهیر بورسەیی: هەمان سەرچاوە ج٣، ل٧ .

٦٤- قەرەتای (F.E) كتێبخانەی مووزەی كۆشكی تۆپ قاپوو.

كاتەلۆگەكانی دەسنووسی فارسی، ج١ ئەستەمبۆڵ، ١٩٦١ ل:٢٦٦ .

٦٥- Mingana (A) Catalogue of the Arabic

Manuscripts in the john Rylands Hiberary, Manchester,1934. ل٦٧٩ .

ماگنا (ئا) كاتەلۆگی دەسنووسەكانی عەرەبی لە كتێبخانەی چۆن ڕایلانز، مانچستەر، ١٩٣٤ ل:٦٧٩ .

٦٦- محەمەد تاهیر بورسەیی: هەمان سەرچاوە ج٣، ل:٧ .

٦٧- ئەحمەد ڕەفعەت ئەفەندی: هەمان سەرچاوە ج١، ل:١١٠ .

٦٨- بڕوانە محەمەد تاهیر بورسەیی: هەمان سەرچاوە ج٣، ل:٧ .

٦٩- ئۆزوون چارشلی: (J.H) هەمان سەرچاوە ل: ٦٠٤ .

٧٠- محەمەد تاهیر بورسەیی: هەمان سەرچاوە ج٣، ل:٧ دهخدا: لغت نامە، تهران ١٣٢٨، ل ١٥٦٢ .

٧١- Brockelmann (C) Gal supl II S 325.

٧٢- ئیدریسی بدلیسی "حقوق موبین" پێشەكی.

٧٣- محەمەد تاهیر بورسەیی: هەمان سەرچاوە ج٣، ل:٧ اسماعیل پاشا البغدادي هدیة العارفین ل: ١٩٦

٧٤- بڕوانە حەسەن تەوەكولی سەرچاوەی پێشوو، ٢٧ .

٧٥- حەسەن تەوەكولی سەرچاوەی پێشوو. دەقی فارسی ل ٢٠٩ .

٧٦- چل دانە حەدیسی دیاریی پێغەمبەران كۆكراونەوە و خراونە لایەكەوە و هەرچییەكیان لە لێكدانەوە و ڕوونكردنەوە، لەمەڕ نووسراوە پێیان دەگوترێ "چل حەدیس" یا "كتێبێكی چل فەرمایشت" لە سەدەی دووەمی كۆچی «سەدەی ٨می ز بەملاوە لە دنیای ئیسلامدا چل حەدیس تەرزە نووسینەوەیەك بووە بەباو. ئەمەش بە پێی فەرمایشتی پێغەمبەرمان كە فەرموویەتی: چل حەدیس لە بابەت مەسەلەكانی ئاینەوە لەبەركەن، خوای تەعالا لەو دنیا لە نێوان چینی شەرعزان و زانایاندا زیندووتان دەكاتەوە».

٧٧- (ئا) قەرەخان چل حەدیس لە ئەدەبیاتی ئیسلامیی توركدا ل١١٣ .

٧٨- (ئا) قەرەخان سەرچاوەی پێشوو ل: ١١٣ .

٧٩- Story (G.A) Persian Literature, London,1970 ج١، ل: ٤١٣ .

٨٠- محەمەد تاهیر بورسەیی: سەرچاوەی پێشوو ئێستامبۆڵ ١٩٧٥ ج٣، ل:٦٨ .

٨١- بڕوانە بە نموونە (ئا. ز. ڤ) تۆغان: ئوسووڵ لە مێژوودا بڵاڤۆکەکانی I.U.E.F ژمارە ٤٤٩ . چاپی ٢ ئیستامبۆڵ پەڕاوێزی ٤ (F.R).

٨٢- سەرچاوەی پێشوو ل: ١٩٨ .

٨٣- ئیدریسی بدلیسی: هەشت بەهەشت، کتێبخانەی زانستگای "ئیستامبۆڵ" بەشی دەسنووسی فارسی، ژمارە: ٦١٩، ٢٠٧ بڕوانە ئەبولفەزل محەمەد ئەفەندی: سەلیم شاهنامە، کتێبخانەی لالە ئیسماعیل ئەفەندی ژمارە: ٣٤٨، ل١١ بۆ ٤٠ .

٨٤- محەمەد تاهیر بورسەیی: کتێب دانەرە عوسمانییەکان ج٣، ئیستامبۆڵ ١٩٧٥ .

٨٥- Storey (C.A) سەرچاوەی پێشوو ج١ بەشی یەکەم ل: ٤١٥ تێبینی:١ .

٨٦- Storey: (C.A) سەرچاوەی پێشوو ج١ بەشی یەکەم ل ٤١٦ .

٨٧- Huart (C.l) :Bidlisi, Encyclepedie de (Islam) 734 چای کۆن ١٩١٣ ج١ .

٨٨- ئەنسیکلۆپێدی تورک: ئیدریسی بدلیسی، بڵاوۆکخانەی پەروەردەی نەتەوەکی ئیستامبۆڵ ١٩٧٢ ج: ٢٠، ل ٤٠

٨٩- ئەبولفەزل محەمەد ئەفەندی: سەلیم شاهنامە، دەسنووسی فارسی، کتێبخانەی لالە ئیسماعیل ئەفەندی. ژمارە ٣٤٨/١١ و ٣٨ بڕوانە ٣٩ .

٩٠- بڕوانە محیی گوڵشەنی، سەرچاوەی پێشوو ل ١١٦ .

٩١- خواجە سعدەدین: سەرچاوەی پێشوو ج: ل٢٤٦ ج ل ٢٣٩ .

٩٢- محەمەد شوکری: دامەزرانی دەوڵەتی عوسمانی 2d:ss .89 .

٩٣- محەمەد شوکری: سەرچاوەی پێشوو ل ٨٠ .

٩٤- ئوزوون چارشلی: (I.H) سەرچاوەی پێشوو ل ٦١٦ مستقیم زادە: سەرچاوەی پێشوو ل ٨ .

٩٥- زنووزی میرزا محەمەد حەسەن: ریاض الجنة: کتێبخانەی مللیی تەبریز، ژمارە ٣٥٧٨، تا ج: ٥٦٨ .

٩٦- (م) بایراقدار: داودی قەیسەرییایی، بڵاوۆکەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری و گەشت. ژمارە ٩١٢، ئەنقەرە ١٩٨، ل:٤١ - ٤٢ .

٩٧- مەقامی حەریری ل:٨

٩٨- قورئان س: ١٥، ئايەت ٣٩
٩٩- قورئان س: ٤٠، ئايەت:١٥
١٠٠- ابن الاثير ج:١، ل:٥٩
١٠١- قورئان س:٧، ئايەت:٣
١٠٢- قورئان س: ٤، ئايەت:٣
١٠٣- قورئان س:٧، ئايەت ٣٢
١٠٤- قورئان س: ٥٩، ئايەت ١٩
١٠٥- قورئان س:٤، ئايەت:٥٤
١٠٦- قورئان س:١٧، ئايەت:٣٥
١٠٧- التاج بەرگ: ٥، ل:٦٩
١٠٨- قورئان س:٥٧، ئايەت:٢٥
١٠٩- الجامع الصغير: ج١، ل٩٥
١١٠- الجامع الصغير: ج١، ل ٨٧
١١١- الترغيب: ج:٢، ل ٤٨
١١٢- الترغيب: ج:٢، ل ٨٤
١١٣- قورئان س:٦٤، ئايەت ١٥
١١٤- الجامع الصغير: ج٢، ل ٢٠٦
١١٥- قورئان س: ٥١، ئايەت ٢٢
١١٦- الجامع الصغير: ج١، ل ١٠٩
١١٧- قورئانی س٩٣، ئايەت ١٠
١١٨- قورئان س: ٩٣، ئايەت ١١
١١٩- قورئان س:٦، ئايەت ١٦٠
١٢٠- قورئان س:٢، ئايەت ١٩٥
١٢١- التاج ج٥، ل٥٤
١٢٢- الجامع الصغير: ج:١، ل١٥٣
١٢٣- شرح نهج البلاغة: ج٤، ل١٧٢
١٢٤- الجامع الصغير ج١: ل ٧٥
١٢٥- قورئان س:٢، ئايەت. ٢٠٥
١٢٦- قورئان س: ,٧٦ ئايەت ١

١٢٧- قورئان س: ١١، ئایەت: ٤٠
١٢٨- پەسنی حەزرەتی پێغەمبەر : (نعت) بە پەسندان و ستایشتی پێغەمبەر دەگوترێ؛ دیارە بە هەڵبەست یا هێندێ جار پێی دەگوترێ (نەعتی شەریف).
١٢٩- سەعدەدین: تاج التواریج. ابراهیم پەرماقسز ئۆغلوو، زمانەکەی هەموار کردووە.
بڵاوۆکەکانی وەزارەتی فەرهەنگ و ڕۆشنبیری ژمارە ٣٠١، چاپخانەی پەروەردەی میللی، ئەستەمبۆڵ. ١٩٧٩، ب ٥٠، ل ٣٦٢.

سەرچاوە کلاسیکەکان:

١- (ئا. ئا) ئادی وار زانست لە کن تورکی عوسمانلی، کتێبخانەی رەمزی ئیستامبۆڵ ١٩٧٠ .
٢- ئەحمەد ریفعەت ئەفەندی: فەرهەنگی مێژوویینە و جوغرافیانە، ئیستامبۆڵ ١٢٩٩ .
٣- علي افندي حلمي الداغستاني، فهرست الكتب التركية الموجودة في المكتبة الخديوية، القاهرة ١٣٠٦ .
٤- Babinger (F) Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke, Leipzig, 1972.
٥- ئیسماعیل پاشای بەغدایی: هدية العارفين ب ١، ئیستامبوڵ، ١٩٥١ .
٦- ئیسماعیل پاشای بەغدایی: ایضاح المكنون، ئیستامبوڵ ١٩٤٥ .
٧- (م) بایراقدار: داودی قەیسەرییایی، بڵاڤۆکی وەزارەتی ڕۆشنبیری و گەشتوگوزار ژمارە ٩١٢ ئەنقەرە ١٩٨٨ .
٨- Brockelmann (c) Gal, 11, 1949 spi, i 1937, spl 11, 1983 .
٩- محەمەد تاهیری بورسەیی: کتێب دانەرانی عوسمانیان، ب - ١ - III ئەستەمبۆڵ ١٣٣١، ی ئوریێزەن زمانەکەی هەموار کردووە، ب - ١ - III ئەستەمبوڵ، ١٩٧٥ .
١٠- دهخدا: لغت نامه/ تهران ١٣٢٨ .
١١- ئەبولفەزڵ محەمەد ئەفەندی: زەیلی شەهنامە، لە ئیسماعیل ئەفەندی، کتێبخانەی ژ: ٣٤٧ ١١/.
١٢- غازی احمد میرمنش قمی: گولستان هز، تهران .

١٣- Giese (f) Die Jerschiodanen Asqpasazuse, Abh . Pr . AK . W . 1936 .
١٤- سـتێـرناس (م. ت) مـیـرانی ئاق یونلـووان لـه سـەرەتای سـەدەی ١٦هەمـدا دەخزمـەت دەوڵەتی عوسـمـانیـدا، کۆواری بابەتی تورکـان ب IX، ئەسـتـەمـبۆڵ ١٩٥١ .
١٥- هەبیت: خۆشنووس و خۆشنووسان ئەستەمبۆڵ ١٣٠٥ .
١٦- Hammer-Purgstall: Geichichte des IVI Osmanischen Dichtkunst .
١٧- Hammer-Burgstall: مـێـژووی دەوڵەتی عـوسـمـانی، وەرگـێـڕ م ئەتا، ب ١٠ ئەستەمبۆڵ ١٣٣٠ .
١٨- حـەسـەن تەوەکـولی بڵاوکـردنەوە و بە تورکـیکردنی رەخنەی (قـانوونی شاهەنشاهی) ئیدریسی بدلیسی، تێزی بڵاونەکراوەی دوکتۆرا، I.U.E.F بەشی مێژوو، ١٩٧٤ .
١٩- Hinz (W.)، ئوزوون حەسەن و شێخ جونەید، وەرگێڕ.
ت. بییقلی (سمێڵ بابڕ) ئۆغلوو، بڵاڤۆکێ ت. ت. ک ئەنقەرە ١٩٤٨ .
٢٠- خواجه سەعدەدین: تاج التواریج، ب١-١١، ئەستەمبۆڵ، ١٩٧٩ک. پارماقسز ئۆغلوو ب -V، بڵاڤۆکی وەزارەتی ڕۆشنبیری ژ: ٣٠١، ئەستەمبۆڵ، ١٩٧٩
٢١- ١- Huart: بدلیسی، Ei چاپی کۆن، ب١ پاریس، ١٩١٣ .
٢٢- ئیدریسی بدلیسی: ڕەخنەی (قانوونێ شاهەنشاهی) بڵاوکردنەوەی حەسەن تەوەککولی، تێزی بڵاونەکراوەی دوکتۆرا، ئەستەمبۆڵ ١٩٧٤ .
٢٣- ئیدریسی بدلیسی: وەرگێڕان و لێکدانەوەی چل فەرموودەی پێغەمبەر (د.خ) کتێبخانەی سولەیمانییە، بەشی فاتیح ژ: ٧٩١ .
٢٤- ئیدریسی بدلیسی: هەشت بەهەشت، کتێبخانەی زانستگای ئەستەمبۆڵ، دەسنووسی فارسی، ژ: ٦١٩ .
٢٥- ئیدریسی بدلیسی: مرآة العشاق، کتێبخانەی سولەیمانییە، بەشی ئەسعەد ئەفەندی ژ: ١٨٨٨ ٤/.
٢٦- ئیدریسی بدلیسی: الحق المبین في شرح الحق الیقین، کتێبخانەی سولەیمانییە، بەشی ئایا سۆفیا ژ: ٢٣٣٨ .
٢٧- ئیدریسی بدلیسی: مرآة الجمال کتێبخانەی سولەیمانییە، بەشی ئەسعەد ئەفەندی ژ: ١٨٨٨ ١/.
٢٨- قاضی احمد منش: گلستان هز، تهران، ١٣٥٢ .

٢٩- (ئا) قـەرەخـان چل فـەرمـوودەی پێغـەمبـەر لە ئەدەبیاتی تورکـاندا و بلاّڤـۆکی
I.U.E.F ژ:٥٨٧ .
٣٠- (ئا) قەرەخان زمانێکی تێکڕای چل فەرموودەکانی پێغەمبەر (د.ح) کۆواری
بابەتی تورکان، ب، ١٠، ئەستەمبۆڵ ١٩٥٣ .
٣١- (ئا) قـەرەخـان لە ئەدەبیـاتی کـۆنی تورک وەکـۆڵین، بلاّڤـۆکی I.U.E.F ژ:٢٦٥٩
ئەستەمبۆڵ، ١٩٨٠ .
٣٢- (ق. ک) قەرەتای کتێبخانەی ئاسەوارگای تۆپ قاپوو، کەتەلۆگی دەسنووسی
ترکی، ب١ ئەستەمبۆڵ ١٩٦٦ .
٣٣- (ق. ک) قەرەتای کتێبخانەی ئاسەوارگای تۆپ قاپوو، کاتەلۆگی دەسنووسی
فارسی، ب١ ئەستەمبۆڵ ١٩٦١ .
٣٤- کاتب چەلەبی: کشف الظنون، ب١ ئەستەمبۆڵ، ١٩٤١ .
٣٥- کماله (ئۆی. ر) مجمع المؤلفین ب١ بێروت، ١٩٥٧ .
٣٦- Masse (H) selim Ieren syrie, dapres le selim - nams Melanges syriens offerts
a. m. Rene Dussaud .
بII، پارتی ١٩٣٩ .
٣٧- محەمەد مەجدی: ترجمة الشائق النعمانیة، ئەستەمبۆڵ، ١٩٦٢ .
٣٨- محەمەد سورەییا: سجل عثماني، ب١ ئەستەمبۆڵ. ١٣٠٨ .
٣٩- Mennaga (V.L.): بدلیس، Ei، چاپی نوێ، ب١ ١٩٨٦ .
٤٠- Mingana (A) catalogue of the arabic Maiuscripts in the john pylands Library.
Manchester 1939 .
٤١- محی گلشنی: مناقب ابراهیم گلشنی. بلاّوکردنەوەی نووسەری تورک، بلاّڤۆکین
ت. ث. ک ئەنقەرە ١٩٨٢ .
٤٢- موستەقیم زادە تحفة الخطاطین، چاپخانەی دەوڵەت، ئەستەمبۆڵ، ١٩٨٢ .
٤٣- سعید نفیسی: تاریخ نظم و نثر در ایران و زبان فارسی، تهران ١٣٤٤ .
٤٤- ساڵح زەکی: الآثار الباقیة، بII ئەستەمبۆڵ. ١٣٢٦ .
٤٥- سخی بگ: تذکرە "هشت بهشت" م ئیسەن زمانەکەی هەموار کردووە و وەرگێڕ:
١٠٠١ کتێبی شاکار ژ: ١٥٢ و ئەستەمبۆڵ ١٩٨٠ .
٤٦- Story (c.A): persion Lifeature, 1970
ب:١ بەشی ١ لەندەن: ١٩٧٠ .

٤٧- شەرەفەدین: شەرەفنامە، بڵاڤۆکی ڤیلیامینۆف - زەڕینۆف. بII پێتر سبورگ ١٩٦٠ .
٤٨- شەهسوار ئۆغلوو (ب)، دەمیرخان (ئا. ئـ)، گوێروش شێڤەر (G.C) مێژووی تەندروستناسیی تورک، بورسە، ٣٩٨٤ .
٤٩- شەمسەدین سامی: قاموس الاعلام ب١-VI، ١٣٠٦ .
٥٠- Sukru: Das Hest Bihist ; Der, yix
٥١- شکری: دەمەزرانی دەوڵەتی عوسمانی - ئەنقەرە ١٩٤٣ .
٥٢- تاش کوپروزادە: موضوعات العلوم، وەرگێڕ کمال الدین محمد افندی ب١- ١١، احمد جودت چاپخانەی بڵاڤۆکی ئیقدام، ئەستەمبۆڵ ١٩١٢ .
٥٣- (م.ج.ش) تەکینداغ سەلیمنامان کۆواری ئینستیتووی مێژوو، ژ: کانوونی یەکەم. ١٩٧٠ .
٥٤- ئەنسیکلۆپیدی ترک: ئیدریسی بدلیسی C.XX ئەستەموڵ، ١٩٧٢.
٥٥- تۆغان A,Z,V ئوسووڵ لە مێژوودا، بڵاڤۆکی، ی و ئـ، ف، ژ ٤٤٩ چاپی :٢ ئەستەمبوڵ ١٩٦٩.
٥٦- (ئا) ئوغور نامە سیاسییەکانی عوسمانیان، بڵاڤۆکی ڕۆشنبیری و هونەر، قەیسەری ١٩٨٧ .
٥٧- (س. ف. ر) ئونات وەکۆڵینان لەبەر مێژووی نەشری بوللەتەن بVII، ژ:٢٥، ١٩٤٣ .
٥٨- ئوزون چارشلی (ی.ج) میژووی عوسمانی، بII چاپی:٤ بڵاڤۆکی ت. ث. ک ئەنقەرە ١٩٨٣ .
٥٩- نوری میرزا محەمەد حسن، ریاض الجنة کتێبخانەی حلیە تبریز، ژ: ٣٥٧٨ .